

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Σεβαστοί Πατέρες, κ. Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, κ. Αναπληρώτρια Πρόεδρε του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, αγαπητή συνάδελφε κυρία Δώρα Ξανθοπούλου της Ιατρικής Σχολής, αγαπητοί συνάδελφοι, αγαπητές μας φοιτήτριες και αγαπητοί μας φοιτητές, κυρίες και κύριοι,

Σήμερα έχουμε την τιμή και τη χαρά να καλωσορίσουμε εδώ στη Θεολογική Σχολή τον Θανάση Χατζόπουλο, ποιητή, δοκιμιογράφο, ψυχαναλυτή και παιδοψυχίατρο.

Ο Θανάσης Χατζόπουλος γεννήθηκε το 1961 στο Αλιβέρι Ευβοίας όπου έζησε μέχρι το 1978. Σπούδασε Ιατρική στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ειδικεύτηκε στην παιδοψυχιατρική. Είναι ψυχαναλυτής παιδιών, εφήβων και ενηλίκων και είναι μέλος της Société de Psychanalyse Freudienne και της International Winnicott Association. Ζει και εργάζεται στην Αθήνα. Είναι μέλος της Εταιρείας Συγγραφέων από το 1992, και της Εταιρείας Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη από το 2002, στο διοικητικό συμβούλιο της οποίας μετέχει από το 2009.

Έκτος όμως από ψυχαναλυτή και ψυχίατρος ο Θανάσης Χατζόπουλος είναι βραβευμένος και καταξιωμένος ποιητής, δοκιμιογράφος, αλλά και μεταφραστής.

Έχει εκδώσει 15 ποιητικές συλλογές, 2 νουβέλες, μία συλλογή αφηγημάτων, τρία παραμύθια για παιδιά.

Επιπλέον έχει μεταφράσει Γάλλους ποιητές αλλά και Άγγλους ψυχαναλυτές. Πολλά από τα βιβλία του έχουν μεταφραστεί σε άλλες γλώσσες, όπως στα ισπανικά, στα ιταλικά και τα περισσότερα έργα του στα γαλλικά.

Το 2003 η ισπανική μετάφραση του βιβλίου του *Ρήματα για το ρόδο*, σε μετάφραση Vicente Fernandez, τιμήθηκε με το εθνικό βραβείο μετάφρασης στην Ισπανία.

Το 2013 η γαλλική μετάφραση του βιβλίου του *Κελί*, τιμήθηκε στη Γαλλία με το βραβείο Max Jacob Étranger.

Το 2013 τιμήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών για το σύνολο του ποιητικού του έργου.

Το 2014 ονομάστηκε από την Γαλλική Δημοκρατία Ιπότης στην τάξη των γραμμάτων και των τεχνών.

Το 2022 το βιβλίο του *Ιστορικός Ενεστώς*, τιμήθηκε με το κρατικό βραβείο διηγήματος και το βιβλίο του *Υπό κατασκευήν σημαίες*, με το βραβείο ποίησης του περιοδικού *Αναγνώστης*.

Ενδεικτικά αναφέρω έργα του:

Στην ποίηση: *Ιδίσι σώμασι* (Πλέθρον 1986, Καστανιώτης 1997), *Η Κοίμηση* (Καστανιώτης, 1988), *Το Άφωτο* (Καστανιώτης 1990, 1999), *Από καταβολής δρόσου* (Καστανιώτης 1991, 1999), *Κελί* (Το Ροδακίό 2000), *Πρόσωπο με τη γη* (Γαβριηλίδης, 2012), *Φιλί της ζωής* (Κίχλη, 2016), *Υπό κατασκευήν σημαίες* (Πόλις, 2021).

Δοκίμια:

Ρήματα για το ρόδο, σχέδιασμα ποιητικής (Καστανιώτης 1997), *Αναγραμματισμοί στη σιωπή* (Πόλις, 2002), *Πανδημία και περιοριστικά μέτρα, ο ψυχισμός απέναντι στον θάνατο και στους περιορισμούς του* (Αρμός, 2021), *Η στάση του πελαργού, μικροδοκίμια* (Στερέωμα, 2022)

Εάν κάνει κανείς έναν πρόχειρο υπολογισμό, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι εκδίδετε, κ. Χατζόπουλε, ασταμάτητα για 36 ολόκληρα χρόνια!

Η σημερινή εκδήλωση που διοργανώνει το Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας επί σειρά ετών εντάσσεται στο πλαίσιο συναντήσεων-παρουσιάσεων σύγχρονων διανοητών που ξεκίνησε το Τμήμα μας από το 2010 με τον Δημήτρη Κοσμόπουλο, τον Νάσο Βαγενά, την Ιουλία Ηλιοπούλου, τον Μιχάλη Γκανά, την Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, τον Χάρη Βλαβιανό, τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη, τον Αντώνη Φωστιέρη, την Ελένη Λαδιά, τον Σταύρο Ζουμπουλάκη καθώς επίσης και τον Χρήστο Γιανναρά. Η τελευταία μας εκδήλωση πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2019 με ομιλητή τον Βασίλη Καραποστόλη. Η πανδημία μας ανάγκασε να διακόψουμε για 3 χρόνια, αλλά επανήλθαμε και συνεχίζουμε με την σημερινή μας εκδήλωση!

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να δώσω τον λόγο στον Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής Καθηγητή κ. Χρήστο Καραγιάννη για έναν σύντομο χαιρετισμό.

Χρήστος Καραγιάννης, Αν. Καθηγητής, Κοσμήτορας Θεολογικής Σχολής:

Σεβαστοί πατέρες, αξιότιμη κυρία αντιπρόεδρε του τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, αγαπητοί συνάδελφοι, αξιότιμη κυρία Ξανθοπούλου, κυρία Κίρκη Κεφαλέα, κύριε Χατζόπουλε, αγαπητές φοιτήτριες, αγαπητοί φοιτητές,

Ο διάλογος μεταξύ Θεολογίας και λογοτεχνίας - ποίησης συνιστά την κορυφαία συνάντηση του πνεύματος με τον Δημιουργό Θεό. Ο διάλογος αυτός μπορεί να εμπεριέχει τη μελέτη των θεολογικών επιρροών στο ιδεολογικό πλαίσιο ενός έργου και το όραμα του συγγραφέα - ποιητή για τη Δημιουργία – το σύμπαν, τον εντοπισμό και την ανάλυση στοιχείων της φιλοσοφίας της θρησκείας, την αξιολόγηση των λογοτεχνικών κειμένων με κριτήρια που πολλές φορές έχουν ως αφετηρία τη χριστιανική ηθική και τη δογματική ακρίβεια.

Ωστόσο, κυρίαρχος αν όχι καθοριστικός παραμένει ο ρόλος του ακροατή – αναγνώστη, ο οποίος προσδιορίζει σύμφωνα με τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης και την ερμηνεία ενός κειμένου. Όταν κάποιος αποτελεί μέλος της Εκκλησίας η κοινωνία με το Θεό επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ερμηνεία του κειμένου. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις υποδηλώνουν διαφορετικούς αναγνώστες, με διαφορετικές προδιαθέσεις και στάσεις έναντι του Θεού. Από την άποψη αυτή οι άνθρωποι όσο περισσότερο πλησιάζουν τον Θεό, διαπιστώνουν ότι όλα συνιστούν μέσα κοινωνίας με τον Θεό. Σύμφωνα με τη σκέψη του Αγίου Γρηγορίου η εν Χριστώ ζωή είναι αυτή που συνιστά

αρωγό στο να διακρίνει κανείς θεολογικά στοιχεία σε ένα έργο τέχνης όπως είναι το πόνημα ενός ποιητή ή ενός λογοτέχνη.

Η κοινωνία αυτή με τον Θεό καθιστά τα άμορφα αρμονικά, όταν ο άνθρωπος γνωρίζει τον Θεό και τον προσεγγίζει με φόβο Θεού που συνιστά κατά τη θεολογική ερμηνεία αίσθημα εμπιστοσύνης. Η καλλιέργεια τόσο της γνωριμίας όσο και της εμπιστοσύνης, ως μία σχέση διαλεκτική, προϋποθέτει την ελεύθερη βούληση, όπως αυτή διατυπώνεται διά του βιβλικού ελευθέρως βούλεσθαι αναδεικνύοντας το κριτήριο της επιλογής που σαφώς όμως εμπεριέχει μία κριτική στάση. Η διαμόρφωση αυτής της στάσης εξαρτάται από τα πνευματικά εφόδια που κάθε άνθρωπος οικοδομεί προκειμένου να κατανοήσει το ρόλο του στον κόσμο αυτό. Τη συμμετοχή του στο έργο της θείας οικονομίας. Ο βραβευμένος το 2013 με το βραβείο ποίησης της Ακαδημίας Αθηνών ποιητής, παιδοψυχίατρος, ψυχαναλυτής, έγκριτος μεταφραστής Θανάσης Χατζόπουλος με τα λογοτεχνικά έργα που προηγουμένως μας ανέφερε η Καθηγήτρια κ. Κίρκη Κεφαλέα διαλέγεται με την ψυχή αναζητώντας απάντηση σε ζητήματα που από καταβολής κόσμου απασχολούν τον κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν δημιουργηθέντα άνθρωπο και προσλαμβάνουν νέο περιεχόμενο υπό το πρίσμα της σύγχρονης εποχής και των προβλημάτων που αναδύονται και αμείλικτα έρχονται στην επιφάνεια.

Σε μια διαλεκτική συνάφεια η σημερινή εκδήλωση που με περισσή φροντίδα και ενάργεια προετοίμασε η γνωστή για τις καινοτόμους προσεγγίσεις Καθηγήτρια κ. Κίρκη Κεφαλέα έρχεται να καλλιεργήσει το διάλογο ανάμεσα στη ψυχή και το δημιουργό Θεό. Είναι η μία εξόχως σημαντική στιγμή για τη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ καθώς η πρωτοβουλία της πρόσκλησης εκ μέρους της κ. Καθηγήτριας ενός διακεκριμένου ανθρώπου του πνεύματος, παραμονές της εορτής της Γεννήσεως του Χριστού καθίσταται οδοδείκτης της σκέψης μας που οδηγεί στα εσώτερα βάθη της ψυχής μας σε μία απόπειρα κατανόησης της στάσης ή του ρόλου που καλούμαστε να διαδραματίσουμε ως κοινωνοί - μέτοχοι της εν Χριστώ ζωής στο σύγχρονο γίγνεσθαι.

Με τις σκέψεις αυτές συγχαίρω από καρδιάς την Καθηγήτρια κ. Κίρκη Κεφαλέα για το πνευματικό αυτό συμπόσιο που σήμερα μας προσφέρει και ευχαριστώ θερμά τον κ. Χατζόπουλο για τη συμπερίληψη της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ στο πρόγραμμα των εισηγήσεων του που μας δίδει τον άρτο της ζωής, την πνευματική τροφή για σκέψη και κυρίως για αυτοσυνειδησία. Σας ευχαριστώ πολύ.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Κύριε Κοσμήτορα, σας ευχαριστούμε πάρα πολύ για τα ευγενικά σας λόγια. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να δώσω τον λόγο στην Αναπληρώτρια Πρόεδρο του τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας Καθηγήτρια κ. Διοτίμα Λιαντίνη να πει δυο λόγια για τη σημερινή εκδήλωση.

Διοτίμα Λιαντίνη, Καθηγήτρια, Αναπληρώτρια Πρόεδρος του τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας:

Αγαπητέ κύριε Κοσμήτορα, αγαπητοί συνάδελφοι, αγαπητή Κίρκη, αγαπητή κυρία Ξανθοπούλου, αγαπητές φοιτήτριες, αγαπητοί φοιτητές, κύριε Χατζόπουλε

Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ όλους σήμερα που τιμάτε το τμήμα μας. Καλωσορίζουμε και ευχαριστούμε για την παρουσία του στο τμήμα μας στο πλαίσιο του μαθήματος «Συγκριτική Θρησκευτική Λογοτεχνία», τον κύριο Θανάση Χατζόπουλο παιδοψυχίατρος ψυχαναλυτής αλλά και ποιητής και δοκιμιογράφος με πλούσιο συγγραφικό έργο, το οποίο έχει μεταφραστεί και σε άλλες γλώσσες και αυτό είναι πολύ σημαντικό. Κατέχει, όπως ήδη αναφέρθηκε, ένα σπουδαίο βραβείο εκείνο της ποίησης της Ακαδημίας Αθηνών το 2013. Έχει πλούσιο επίσης μεταφραστικό έργο και στον χώρο της ποίησης και της ψυχανάλυσης. Η εν λόγω διάλεξη αποτελεί μέρος μιας μακράς σειράς διαλέξεων που αποτελούν σύζευξη της θεολογίας και της θρησκείας με την λογοτεχνία. Διαλέξεις που έχουν ξεκινήσει από το 2010 με προσκεκλημένους σημαίνοντες ομιλητές από τον χώρο της επιστήμης, της διάνοησης, της φιλοσοφίας και φυσικά της λογοτεχνίας. Το θέμα της ομιλίας σήμερα «Όταν η ποίηση παίρνει τον λόγο για το απρόσιτο» μας οδηγεί στο αληθές, στο ωραίο και στη διαλεκτική του συνύπαρξη με την έννοια του μεταφυσικού. Ας τον απολαύσουμε λοιπόν, ευχαριστώ πολύ!

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Ο τίτλος της εισήγησης του σημερινού μας καλεσμένου είναι:

«Όταν η ποίηση παίρνει τον λόγο για το απρόσιτο». Μέσα από την εισήγησή του ο Θανάσης Χατζόπουλος θα επιχειρήσει να ρίξει φως και να μας εξηγήσει πώς μεγάλοι ποιητές της παγκόσμιας λογοτεχνίας, όπως ο Χαίλντελιν, ο Ράινερ Μαρία Ρίλκε, ο Έλιοτ, ο Ουγκαρέτι, επικοινωνούν μέσα από τα κείμενά τους με τον Θεό ή Τον αμφισβητούν. Πώς αποτυπώνεται η βαθιά θρησκευτικότητα τους μέσα στο ποιητικό έργο τους, η σχέση τους με τον Θεό; Αυτά κι άλλα πολλά θα μας αναλύσει ο εκλεκτός καλεσμένος μας. Δίνω αμέσως τον λόγο στον κ. Χατζόπουλο.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Να σας καλησπερίσω κι εγώ, να ευχαριστήσω την κυρία Κεφαλέα και τον Κοσμήτορα για την πρόσκληση και βεβαίως όλους εσάς που ήρθατε εδώ για να μοιραστούμε όσα έχω ετοιμάσει υπό τον τίτλο που ήδη αναφέρθηκε.

Στο περίφημο ποίημά του «Πάτμος», ο Φρήντριχ Χαίλντελιν καταλήγει ενδιάμεσως σε ένα συμπέρασμα, το οποίο από τα χρόνια τα δικά του ως τα δικά μας, ατυχώς για κάθε γενιά που μεσολάβησε, φαίνεται με διαφορετικούς κάθε φορά τρόπους να συνεχίζει να ισχύει. Γράφει: «Και, στο κάτω-κάτω, / το ανθρώπινο δεν έχει πια καμιά

/ πέραση μεταξύ των ανθρώπων.»¹ Τι να σημαίνει άραγε αυτή η παραδοχή για τους ανθρώπους που είμαστε εδώ και περισσότερο από δύο αιώνες; Ασφαλώς και πριν από αυτούς, αλλά πολύ φοβούμαι και μετά, καθώς αυτός ήταν και θα είναι ένας αγώνας χωρίς τέλος, χωρίς έλεος και χωρίς αποτέλεσμα: ο αγώνας του ανθρώπου να βγει από το ανθρώπινο και να κινηθεί σε άλλες σφαίρες. Μαζί με τον χαμένο αγώνα να παραμείνει στη θέση του ως άνθρωπος και να καλλιεργήσει αυτό που συνιστά, θα μπορούσε να συνιστά κάθε φορά, ό,τι μας κάνει και μας κρατάει ανθρώπους. Δύσκολος αγώνας και προς τις δύο κατευθύνσεις, τόσο για να παραμείνει κανείς στο ανθρώπινο όσο και για να βρεθεί εκτός μολονότι το δεύτερο ακούγεται ως παράδοξο. Ωστόσο οι δυσκολίες είναι μεγάλες, σε όποια κατεύθυνση και να θελήσει να κινηθεί κανείς. Όσα δυσκολεύουν στην εμπέδωση του ανθρώπινου είναι τα ίδια που ωθούν και στην έξοδο από αυτό, αποφεύγοντας ακριβώς ό,τι δημιουργεί τη δυσκολία και ό,τι αναφέρεται σε αυτήν. Πολύ αργότερα ένας άλλος ποιητής, ο Τόμας Στερν Έλιοτ, αγγίζοντας μιαν άλλη αλήθεια σημειώνει: «Οι άνθρωποι δεν μπορούν ν' αντέξουν πολλή πραγματικότητα»². Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέτασσε ο Έλιοτ μέσα στη λέξη πραγματικότητα αλλά αγγιζοντάς την έστω κατά προσέγγιση θα ήταν θεμιτό να μιλήσουμε για ανθρώπινη πραγματικότητα, γι' αυτήν την οποία συνιστά η ανθρώπινη συνθήκη, με τους περιορισμούς που περιέχει, με τα όρια που θέτει η ζωή της, αυτή του έμβιου όντος, που γελάει και χαίρεται, που πονάει και σκέφτεται και πεθαίνει. Όμως όλα αυτά που συνιστούν την ανθρώπινη συνθήκη, συνιστούν καθένα από τη μεριά του και τις δυσκολίες των ανθρώπων να ζήσουν τη ζωή που τους έχει δοθεί ως άνθρωποι.

Τις δυσκολίες αυτές επιχειρώντας να αντεπεξέλθουν οι άνθρωποι κινούνται προς δύο ή τρεις κατευθύνσεις που θα είχαμε την τάση να τις θεωρήσουμε αντιθετικές, αν και αυτή η αντίθεση υπακούει σε μια ορισμένη φιλοσοφική τάξη. Πάντως η μία κινείται προς την κατεύθυνση του ζώου, με το οποίο συνδέεται ο άνθρωπος βιολογικά. Μια δεύτερη, παράπλευρη της πρώτης, κινείται προς την κατεύθυνση της μηχανής και του αυτόματου και έκανε την πρώτη της εμφάνιση με τη βιομηχανική επανάσταση η οποία συνεχίζεται ως τις μέρες μας με τις τεχνολογικές καινοτομίες, τη ρομποτική και την τεχνητή νοημοσύνη, βασιζόμενη κι αυτή στις αναλογίες του ανθρώπου με τις μηχανές που κατασκευάζει καθ' ομοίωσή του εκχωρώντας σε αυτές το είναι του. Και μία τρίτη κινείται στην κατεύθυνση του θεϊκού με ό,τι αυτό σημαίνει για τον καθένα, και για ό,τι ανά τους αιώνες οι άνθρωποι έχουν εναποθέσει σε αυτό με τη φαντασία, τη σκέψη και τους πόθους τους. Βεβαίως η δεύτερη και η τρίτη κατεύθυνση όσο και αν εμφανίζονται πολύ μακρινές μεταξύ τους συναρμολογούνται από κοινού γύρω από την ιδέα του δημιουργού, με πεζό και με κεφαλαίο δέλτα. Άλλωστε ο ανθρωπομορφισμός βαραίνει στη γένεση των θρησκειών, πολύ περισσότερο που υπάρχουν ανθρώπινα όντα τα οποία αντιπροσωπεύουν ή ενσαρκώνουν θεϊκές υποστάσεις. Είναι κι αυτός ένας τρόπος να σκεφτούμε πώς ο άνθρωπος γεννάει τον θεό και όχι το αντίστροφο, όπως συνήθως περιγράφεται ως προς τη δημιουργία του ανθρώπου από τον θεό. Αυτή η

¹ Φρήντριχ Χάιλντερλιν, Πάτμος και άλλα ποιήματα, μετάφραση Άρης Δικταίος, Αιγόκερως, 1982, σελ. 117.

² Τ. Σ. Έλιοτ, Η Τετάρτη των τεφρών, μετάφραση Κλείτος Κύρου, Ρόπτρον, 1988, σελ. 40.

τελευταία συνθήκη, της γέννησης του θεού από τον άνθρωπο βρίσκεται βαθιά χαραγμένη στη σχέση μας με τον θεό, καθώς αυτή τοποθετεί το θεϊκό στοιχείο τόσο κοντά στο ανθρώπινο, ένα βήμα πλάι και έξω από αυτό.

Ένας ποιητής που συνομίλησε πολύ με αυτό, σε μια ενδιάθετη σχέση με το θεϊκό, είναι ο Ράινερ Μαρία Ρίλκε. Γράφει: «Ω Θεέ μου γείτονα, κι αν καμιά φορά / μέσα στη μακρότατη νύχτα σ' ενοχλώ / με σκληρά χτυπήματα που χτυπώ στην πόρτα σου, είναι γιατί σπάνια ν' ανασαίνεις αγροικώ / και πως είσαι μόνος ξέρω μες στη σάλα.»³ Εδώ υπάρχει η συνομιλία με το θεϊκό σαν έναν Άλλο που βρίσκεται τόσο κοντά όσο ένας γείτονας. Εκεί τοποθετεί ο Ρίλκε τη σχέση του με το θεϊκό, ο Θεός είναι πλησίον, ενδεχομένως να είναι ένας πλησίον. «Πάντα βαδίζω προς εσέ, / με κάθε βήμα. Γιατί, / ποιος είμαι εγώ, ποιος είσαι εσύ, / αν δεν καταλαβαίνουμε / ο ένας τον άλλο;»⁴ Έτσι το ερώτημα του Ρίλκε παίρνει τη μορφή της κατανόησης κατά την προσέγγιση, αν και δεν αμφισβητείται διόλου η σχέση εγγύτητας αφού κάθε βήμα οδηγεί προς τον Θεό. Όμως ακριβώς διαμορφώνεται και το διπλό ερώτημα ταυτότητας και ετερότητας, μαζί με την πιθανότητα κατανόησης ή όχι. Από εκεί κι έπειτα η σχέση αυτή ανάμεσα στον άνθρωπο και στον Θεό, στον ποιητή και στον Θεό του, κινείται σε κάθε δυνατή εκδοχή σχέσης όπου ο Άλλος μιλάει, καταλαβαίνει, σιωπά, δρα. Τόσο όσο κι ο ίδιος ο ποιητής που αναφέρεται σε μια σχέση η οποία για εκείνον είναι συστατική της ζωής του.

Γράφει: «Μιλάει στον άνθρωπο ο Θεός μόνο προτού τον φτιάξει, / κι έπειτα βγαίνει σιωπηλά / μαζί του έξω απ' τη νύχτα. / Και να τα λόγια που μιλά, προτού ο καθείς ν' αρχίσει, λόγια συννεφιασμένα: / Απ' τις αισθήσεις σου σπρωγμένος έξω, / ως της νοσταλγίας σου το χείλος τράβα· / φόρεμα δος μου. [...] / Άσε το κάθε τι να σου συμβεί: και ομορφιά και τρόμος. / Ο άνθρωπος πρέπει να τραβά μπροστά: κανένα / αίσθημα απόμακρο πολύ δεν είναι. / Να μη μ' αποχωρίζεσαι. / Η χώρα που τη λεν ζωή, / Κοντεύει.»⁵ Ο Δημιουργός και το δημιούργημα σε μια συνομιλία και σε μια σχέση αλληλοπεριχώρησης λόγου και σιωπής τραβούν τον δρόμο τους, προχωρούν προς τη ζωή, με τα λόγια του Δημιουργού να οδηγούν το έργο του χωρίς να αποχωρίζονται. Αλλά υπάρχει και η αντίστροφη πορεία: «Όταν σε ζωγραφίζω, ω Θεέ, δεν το προσέχεις. / Σε νιώθω. Στων αισθήσεών μου επάνω τον αφρό / δισταχτικά αρχινάς, πλήθος νησιών ως να 'σαι, / και των ματιών σου, που ποτέ δεν βλεφαρίζουν, είμαι / ο χώρος.»⁶ Εκεί όπου ο άνθρωπος ζωγραφίζει τον Θεό, τον φτιάχνει με βάση τις αισθήσεις του, ενώ βρίσκεται μπροστά στα μάτια του, ο άνθρωπος γίνεται ο χώρος των ματιών του Θεού. Αλλά όχι μόνον εκεί αφού: «Ο ουρανός σου ολόκληρος στήνει τ' αυτί του εντός μου, /

³ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 22.

⁴ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 69

⁵ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 78.

⁶ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 34.

όπου σ' αποσιώπησα στοχαστικά.»⁷ Η στίξη τού μέσα με το έξω, η αλληλουχία της αποσιώπησης από τη μια μεριά με την απουσία προσοχής από την άλλη, σε μια σχέση τόσο κοντινή, τόσο στενή που αγγίζει τα όρια μιας ταύτισης. Αυτός ο Άλλος ωστόσο, που είναι ο Θεός, παραμένει παρά την προσέγγιση ριζικά Έτερος, ριζικά διαφορετικός, κρατώντας όμως ανοιχτή μια επικοινωνία ακόμα κι όταν σωπαίνει. Ο Ρίλκε έτσι.

Ο Ιταλός ποιητής Γκιουζέπε Ουγκαρέτι, με τη σειρά του αναρωτιέται: «Κλεισμένος μέσα στα θνητά / (Ακόμα κι ο έναστρος ουρανός θα τελειώσει) / Γιατί ποθώ τον Θεό;»⁸ Εδώ η αντίστιξη είναι σαφής εξαρχής. Τα θνητά και ο Θεός. Αυτό που είναι δώθε κι αυτό που είναι πέρα από τον θάνατο. Τα δεύτερο το ονομάζουμε Θεό. Οι θρησκείες έχουν πάντοτε μια σημαντική θέση για το επέκεινα και δίνουν τις απαντήσεις τους γι' αυτό, σε μια προσπάθεια να βάλουν σε τάξη αυτό το άγνωστο και να καθησυχάσουν όσους βασανίζονται από τα ερωτήματα σχετικά με αυτό. Είναι ένα τρόπος να δώσουν λίγη ανακούφιση για όσους το αναπάντητο δεν μπορεί να παραμείνει έτσι δια βίου και κατατρώγει τον βίο αυτό. Εδώ ο Ιταλός ποιητής ενθέτει τη φράση, «ακόμα κι ο έναστρος ουρανός θα τελειώσει», σε ένα μόλις τρίστιχο ποίημα, δηλώνοντας πόσο σκέφτεται όχι μόνον το τέλος λόγω της δικής του θνητότητας, όσο το τέλος του κόσμου με την κατάλυση της μορφής αυτού που θεωρούμε πως θα βρίσκεται πάντα εκεί. Μετά αναρωτιέται. Το ερώτημα είναι σαν μια ανεστραμμένη απάντηση. Εξηγεί τον πόθο του για τον Θεό με την υπέρβαση όχι μόνον της δικής του θνητότητας μέσα στην οποία είναι κλεισμένος, αλλά με εκείνη του τέλους εκείνου το οποίο πιστεύουμε πως δεν έχει τέλος.

Στους αντίποδες αυτής της σύντομης, όπως η ποίηση γνωρίζει να την δίνει, φιλοσοφικής πραγματείας, γράφει πάλι ο Ουγκαρέτι σε άλλο ποίημα: «Μα τι 'ναι Θεός; / Και το πλάσμα / εμβρόντητο / μ' ορθάνοιχτα μάτια / συνάζει / σταγόνες αστεριών / και τον βουβό κάμπο // Και νιώθει να συνέρχεται»⁹ Εδώ έχουμε την αντίστροφη πορεία. Στο ερώτημα, στο βασικό ερώτημα για τον Θεό, απαντάει με την παρουσία της η φύση. Αυτά που ξεδιπλώνονται μπροστά στα μάτια του έχουν την αξία τους αφού «νιώθει να συνέρχεται» βάζοντάς τα απέναντί του. Ο φυσικός κόσμος είναι μια παρηγοριά στο ίδιο το ερώτημα. Ο ίδιος αλλού πάλι βάζει τον Θεό μέσα σε αυτόν τον φυσικό κόσμο περισσότερο άμεσα: «Για έναν Θεό που θα γέλαγε σαν νήπιο, / Τόσα τιτιβίσματα σπουργιτιών, / Τόσοι χοροί μες στα κλαδιά»¹⁰ Ο Θεός γίνεται μέρος αυτής της θνητής ανθρώπινης κατάστασης, ανάμεσα στα πουλιά και στο νήπιο. Έτσι το ερώτημα τι είναι Θεός βρίσκει μιαν απόκριση μέσα στο ανθρώπινο, χωρίς να διαχωρίζεται από αυτό, σε μια στιγμή του ανθρώπινου, σε μια στιγμή που αφορά τη χαρά της δημιουργίας, τη χαρά της ζωής. Μια απάντηση φυσική, διαφορετική κάθε φορά. Κάθε ποιητής προσφέρεται με τον τρόπο με τον οποίο βιώνει τα ερωτήματα.

⁷ Ράνερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 34.

⁸ Giuseppe Ungaretti, Ποιήματα, μετάφραση Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Αθήνα 1990, σελ. 63.

⁹ Giuseppe Ungaretti, Ποιήματα, μετάφραση Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Αθήνα 1990, σελ. 67.

¹⁰ Giuseppe Ungaretti, Ποιήματα, μετάφραση Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Αθήνα 1990, σελ. 179.

«Αυτό που είναι καταπληκτικό για τη λογοτεχνία είναι πως όταν χρησιμοποιείς θρησκευτικό υλικό, η μεταφυσική όρεξη του ποιητή ή του ίδιου του ποιήματος μεγαλώνει πέρα από τη μεταφυσική όρεξη του δόγματος αυτού καθεαυτού.»¹¹ Με αυτά τα λόγια ο Γιόζεφ Μπρόντσκι, ρώσος ποιητής που έγραψε κι εκείνος ποιήματα με θρησκευτικό περιεχόμενο, απαντάει στο άνοιγμα από το θρησκευτικό στο μεταφυσικό, για την μεταφυσική διάσταση που ριζώνει στα θρησκευτικά ζητήματα, στο «θρησκευτικό υλικό». Και όλοι ανεξαιρέτως οι ποιητές που έχουν αγγίξει το θρησκευτικό στοιχείο, εδώ μόνον ενδεικτικά αναφέρουμε ελάχιστους από όσους συναπαντήθηκαν αναγνωστικά με τον γράφοντα, μπορούν να καταταχθούν σε μια μεγάλη κατηγορία η οποία συχνά εμφανίζεται στους καταλόγους στους οποίους εκτείνεται η βιβλιογραφία ως μεταφυσικοί ποιητές. Ο αριθμός τους είναι πολύ μεγάλος, και δεν νομίζω πως υπάρχει σπουδαία ποίηση που να μην αναφέρεται σε αυτό το στοιχείο, ακριβώς επειδή κάθε φυσικό στοιχείο σφραγίζεται από ένα τέλος, από το τέλος του, γεγονός που αυτομάτως μας οδηγεί στο μετά της μεταφυσικής. Κι αυτό το μετά ονομάζω εδώ με τον χαρακτηρισμό «απρόσιτο», αφού είναι αυτό που δεν μπορεί κανείς να πλησιάσει παρά έμμεσα, μόνον με τους τρόπους της φυσικής παρουσίας, αφού μόνον μέσα από τη ζωή προσεγγίζουμε το μετά ή το έξω από αυτήν.

Άλλωστε σε αυτή τη ζωή καταφεύγει ο Ουγκαρέττι προκειμένου να μιλήσει με αυτό το εκτός της ζωής. Δεν είναι ο μόνος. Ας ακούσουμε τον Γάλλο ποιητή Υβ Μπονφουά στην προσπάθειά του να μιλήσει και αυτός για τον Θεό, αλλά ως απουσία αυτή τη φορά. Γράφει: «Η φωτιά, οι τέρψεις της όλο σπαραγμένους χυμούς. / Η βροχή, ή ίσως μόνον ένας άνεμος πάνω στα κεραμίδια. / Ψάχνεις το περσινό σου πανωφόρι. / Παίρνεις τα κλειδιά, βγαίνεις, ένα αστέρι λαμπυρίζει. // Φύγε μακριά / Στ' αμπέλια, προς την οροσειρά του Βασέρ. / Την αυγή / Ο ουρανός θα κινείται με μεγαλύτερη ταχύτητα. // Ένας κύκλος / Όπου βροντάει η αδιαφορία. / Του φωτός / Στη θέση του Θεού. // Σχεδόν φωτιά, βλέπεις, / Μεσ στον κουβά του νερού της νυχτερινής βροχής.»¹² Ας σταθούμε εδώ στα φυσικά στοιχεία που μέσα από την περιγραφή τους καταλήγουν στην θέση που έχουν για τον άνθρωπο. Μία είναι η λέξη που ξεχωρίζει μέσα σε αυτούς τους λίγους στίχους: αδιαφορία. «Η αδιαφορία του φωτός στη θέση του Θεού.» Για άλλη μια φορά η φύση βρίσκεται στη θέση του Θεού, και αυτό που βάζει τη μία στη θέση του Άλλου είναι η αδιαφορία. Αλλά είναι ακριβώς έτσι: ο Γάλλος ποιητής περνάει από την αδιαφορία του φυσικού στην αδιαφορία του μεταφυσικού. Κάτι από την τυχαότητα του κόσμου περνάει εδώ, καθώς και από ένα πνεύμα που θα το αποδίδαμε ενδεχομένως στην επιστήμη. Καμιά προσωπική επαφή, κανένας ανθρωπομορφισμός, καμιά συνάφεια. Αφού όλα μπορεί να είναι εξίσου ξένα, μακρινά και απρόσιτα.

Όλα; Η φύση είναι ένας αδιάφορος Θεός για τους ανθρώπους. Δεν μπορούν να την υποτάξουν και τους ξεπερνάει διαρκώς. Ο Έλιοτ θα γράψει: «Δεν ξέρω πολλά

¹¹ Γιόζεφ Μπρόντσκι, Τα ποιήματα της θείας Γέννησης, μετάφραση: Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, Καστανιώτης, 2003, σελ. 73.

¹² Υβ Μπονφουά, Σε αναζήτηση τόπου, μετάφραση: Θανάσης Χατζόπουλος, εκδόσεις Στερέωμα, 2023, σελ. ...

πράγματα για τους θεούς· όμως θαρρώ πως το ποτάμι / Είναι ένας γερός μελαχρινός θεός»¹³ Εξίσου και ο Έλιοτ, υποστασιοποιεί τον θεό στη φύση, σε έναν πιο κλασικό και παλαιό, έναν σχεδόν πρωτόγονο ανθρωπομορφισμό που αποδίδει στις δυνάμεις της φύσης ό,τι θεϊκό. Από την άλλη επιμένει σε μια εγγύτητα ο Ρίλκε του φυσικού, του ανθρώπινου και του θεϊκού, σημειώνει: «Ζούμε, σα φλέβες του βασάλτη, / μες στην σκληρή ευδαιμονία του Θεού.»¹⁴ Ενώ ο φιλοσοφικός προβληματισμός προϋπάρχει στον Χαίλντερλιν, όπως στη συνέχεια στον Μπονφουά. Γράφει ο Χαίλντερλιν: «Είμαστε ένα σημείο, δίχως νόημα, / Χωρίς πόνο υπάρχουμε και έχουμε σχεδόν / Τη γλώσσα μας σε ξένη χώρα χάσει.»¹⁵ Με αυτούς τους στίχους μιλάει ο Φρήντριχ Χαίλντερλιν για την ίδια την αδιαφορία των πέριξ και το παράλογο της ανθρώπινης συνθήκης πολύ πριν τον εικοστό αιώνα και την εμφάνιση του υπαρξισμού ως περιοχή της σκέψης και της φιλοσοφίας. Οι ποιητές πάντοτε ξεψάχνιζαν τις παραμέτρους της αλήθειας μας. Ο Χαίλντερλιν συμπληρώνει αυτή την άνευ νοήματος παρουσία και με την απώλεια της γλώσσας, ως μια παράμετρο που θα βοηθούσε την ίδια την ύπαρξη και βεβαίως τη νοηματοδότηση.

Ο ίδιος ο Χαίλντερλιν, ο μάγος και μέγας ρομαντικός, επανήλθε συχνά πάνω στο ζήτημα του Θεού, σε συνάρτηση με το ανθρώπινο, και επιχείρησε να το τοποθετήσει: «Είναι κοντά / Και δύσκολος να τον συλλάβεις ο Θεός. / Όμως εκεί που είναι ο κίνδυνος, / Εκεί και το σωτήριο φύεται.»¹⁶ Νομίζω πως αυτή η φαινομενική αντίφαση, είναι κοντά αλλά δύσκολα τον συλλαμβάνεις αρμόζει ιδιαίτερα στο θεϊκό, παράλληλα με τη σύλληψή του ως απρόσιτου, δεν γίνεται να συλληφθεί ο Θεός παρά μόνον εκ του μακρόθεν, αφού αποτελεί κίνδυνο η προσέγγιση με το θείο. Η σύλληψη του θεϊκού απαιτεί την απόσταση του απρόσιτου, εκείνου που αν το πλησιάζεις καίγεται. Ας θυμηθούμε άλλωστε στα ιερά κείμενα πως εμφανίζεται ο Θεός ως καιομένη βάτος, ή ως φωνή που χρειάζεται για να την συναντήσεις να ανέβεις στο ιερό όρος. Αυτές οι εμφανίσεις του, πέρα από την ενσάρκωση στο πρόσωπο του Ιησού ή του Αγίου πνεύματος εν είδει περιστεράς, χρησιμοποιούν το απαραίτητο μεταφορικό στοιχείο, μέσω μιας μερικότητας που τον υποδηλώνει. Εν ολίγοις ο Θεός εμφανίζεται κρυπτόμενος. Η φανέρωσή του είναι έμμεση και είναι κατ' εξοχήν ποιητική. Αποτελεί κι αυτό έναν τρόπο να δηλωθεί το αδύνατον της κατά μέτωπο συνάντησης. Μια τέτοια συνάντηση με το θείο θα ήταν κίνδυνος, μολονότι σε αυτήν ακριβώς βρίσκεται κάποια σωτηρία. Αυτό το τελευταίο συνιστά συχνά μια άλλου τύπου απόφανση, ότι δηλαδή για να σωθείς πρέπει να περάσεις μέσα από τον κίνδυνο.

Από την άλλη ο Χαίλντερλιν φέρνει το θείο να επιπολάζει στην ανθρώπινη ζωή, σαν η ενσάρκωση του Ιησού να ήταν μεν μοναδική αλλά και να μπορεί με άλλο τρόπο,

---

¹³ Τ. Σ. Έλιοτ, Η Τετάρτη των τεφρών, μετάφραση Κλείτος Κύρου, Ρόπτρον, 1988, σελ. 52.

¹⁴ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 59.

¹⁵ Φρήντριχ Χαίλντερλιν, Ελεγείες, Ύμνοι και άλλα ποιήματα, μετάφραση Στέλλα Γ. Νικολούδη. Εκδόσεις Άγρα, 1996, σελ. 185.

¹⁶ Φρήντριχ Χαίλντερλιν, Ελεγείες, Ύμνοι και άλλα ποιήματα, μετάφραση Στέλλα Γ. Νικολούδη. Εκδόσεις Άγρα, 1996, σελ. 145.

μεταφορικό και πάλι, να επαναληφθεί. «Πολλά ωραία είδα, / Και την εικόνα του Θεού / Τραγουδίησα, που ζει μεταξύ / Των ανθρώπων»¹⁷ Έτσι το θεϊκό βρίσκει θέση, ως εικόνα ή όχι, μεταξύ των ανθρώπων. «Γιατί και το θεϊκό έργο / του δικού μας ομοιάζει. Άλλωστε, όλα / δικά του δεν τα θέλει ο Ύψιστος.»¹⁸ καταλήγει αλλού σε μια ομολογία που φέρνει στο επίκεντρό της όχι μόνον τον Θεό-προστάτη και τους ανθρώπους, που μπορεί να είναι καταστροφικοί, όσο κυρίως το παιδί που υπήρξε και αναζητάει πάντα μια ενήλικη μορφή για να το υπερασπιστεί και να το συντρέξει. Εδώ η θεϊκή φιγούρα διαθέτει μια πρωτοκαθεδρία και οι γονείς συχνά διαθέτουν για τα μικρά παιδιά θεϊκές διαστάσεις. Λέει πάλι ο Χαίλντερλιν: «Όταν ήμουν παιδί, / μ' έσωζε ένας Θεός, συχνά, / απ' την κατακραυγή / και το μαστίγιο των ανθρώπων, [...] Στην αγκαλιά των Θεών μεγάλωσα.»¹⁹ Βεβαίως στο τέλος αυτής της ομολογίας το θεϊκό πρόσωπο πολλαπλασιάζεται και περνάει στην πολλαπλότητα, σε αυτήν από την οποία εκκίνησε. Άλλωστε το θεϊκό ακόμη και στον χριστιανικό μονοθεϊσμό μοιράζεται στην τριαδικότητα και πολλαπλασιάζεται μέσω των αγίων. Για να ανακαλέσουμε τη φράση που αποδίδεται στον Θαλή τον Μιλήσιο «Πάντα πλήρη θεών [και δαιμόνων]». Δεν θα προχωρήσουμε βαθύτερα στη φράση αυτή, εν τούτοις είναι μια φράση που επαναφέρει το θεϊκό και πάλι στο σύνολο του περιβάλλοντος κόσμου, όπως ο ποιητής αποδίδει στη φύση αυτή την ιδιότητα. Για να συνεχίσει αλλού ο Χαίλντερλιν ότι «Οι αιώνιοι θεοί είναι / Πάντοτε πλήρεις ζωής, όμως μέχρι το θάνατο / Μπορεί ο άνθρωπος ακόμη και στη θύμησή του το κάλλιστο να συγκρατήσει, / Και τότε ζει το Ύψιστο. / Τώρα έχει ο καθείς το μέτρο του. / Γιατί είναι δύσκολο τη δυστυχία / Ν' αντέξεις, μα δυσκολότερο την ευτυχία.»²⁰ Εδώ είναι οι θεοί πάντοτε πλήρεις ζωής, όμως υπάρχει και εδώ το όριο του θανάτου. Ο ίδιος ο ποιητής αναζητά ένα μέτρο, για να φτάσει τελικά σε αρχές για την ίδια την ανθρώπινη ζωή, όπως αυτή με την οποία τελειώνει για το πόσο δύσκολο είναι να αντέξει κανείς την ευτυχία. Χρειάζεται να έχει κατανοήσει κανείς το μέγεθος των αυτοκαταστροφικών δυνάμεων που φέρει ο άνθρωπος για να γράψει έναν στίχο μιας τόσο βαθιάς ανθρωπογνωσίας. Γιατί τελικά τον άνθρωπο και τα όριά του αναζητούν όσοι ανασκάπτουν το θείο.

Ένας ακόμη ποιητής που επικοινωνεί άμεσα και εκτενώς με τον Θεό από την πλευρά της πίστης του και των αμφιβολιών της είναι ο Πωλ Κλωντέλ. Οι επικλήσεις του προς το θείο είναι χαρακτηριστικές φιλοσοφικές αναζητήσεις μέσω της θεο-λογικής τους αποτύπωσης. «Θεέ που γνωρίζεις κάθε άνθρωπο με τ' όνομά του πριν γεννηθεί, / Θυμήσου κι εμένα τότε που ήμουν κρυμμένος στη σχισμή του βουνού»²¹ Στον Κλωντέλ, επανέρχεται το ανθρώπινο υποκείμενο απέναντι στο θεϊκό στοιχείο, στον

¹⁷ Φρήντριχ Χαίλντερλιν, *Ελεγείες, Ύμνοι και άλλα ποιήματα, μετάφραση Στέλλα Γ. Νικολούδη*. Εκδόσεις Άγρα, 1996, σελ. 139.

¹⁸ Φρήντριχ Χαίλντερλιν, *Πάτμος και άλλα ποιήματα, μετάφραση Άρης Δικταίος*, Αιγόκερως, 1982, σελ. 117.

¹⁹ Φρήντριχ Χαίλντερλιν, *Πάτμος και άλλα ποιήματα, μετάφραση Άρης Δικταίος*, Αιγόκερως, 1982, σελ. 61-62.

²⁰ Φρήντριχ Χαίλντερλιν, *Ελεγείες, Ύμνοι και άλλα ποιήματα, μετάφραση Στέλλα Γ. Νικολούδη*. Εκδόσεις Άγρα, 1996, σελ. 125.

²¹ Πωλ Κλωντέλ, *Το Πνεύμα και το νερό, μετάφραση Θανάσης Χατζόπουλος*, Ποίηση, τεύχος 1, Άνοιξη 1993, σελ. 25

Θεό τον ίδιο. Υπάρχει η πρόσωπο με πρόσωπο συνομιλία, ένας διάλογος που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί θρησκευτικά ορθός. Ο άνθρωπος γεννιέται από αυτήν την συνομιλία, βρίσκει τον εαυτό του μέσα σε αυτήν. Μια σειρά από ταυτίσεις του ανθρώπου με τον Θεό κυκλοφορούν στην ποίησή του Κλωντέλ, ρητά και υπόρητα, «Καταλαβαίνω με ποιο τρόπο, Θεέ μου, είσαι παρών: / Είναι μαζί σου το Αιώνιο, κι όπου είναι το Δημιούργημα, δεν το εγκαταλείπει ο Δημιουργός. / Είμαι εντός σου κι είσαι δικός μου κι η κτήση σου είναι δική μου.»²² και οδηγούν, λοιπόν, αυτές οι ταυτίσεις, σε μια σειρά από διαφοροποιήσεις και στερήσεις του ανθρώπου από την ίδια τη θεϊκή ουσία, οι οποίες δηλώνουν ακριβώς τη Θεϊκή ετερότητα. «Είμαι κι εγώ γεμάτος από θεό, γεμάτος άγνοια είμαι κι ευφυΐα»²³, η ταυτότητα με τον Δημιουργό, ή «Ω Θεέ μου, δεν θέλω τίποτα, και σου τα δίνω όλα και τίποτα δεν έχει πια αξία για μένα / Κι άλλο δεν βλέπω πια από τη δυστυχία μου, και το κενό μου και τη στερήσή μου, κι αυτά τουλάχιστον είναι δικά μου!»²⁴ η μεγάλη απόσταση μεταξύ τους.

Κι ακόμη: «Θεέ μου, / βλέπω τον εαυτό μου και τον κρίνω, και δεν έχω πια καμιά αξία στα μάτια μου. / Μου 'δωσες τη ζωή: στην επιστροφή· προτιμώ να τα ξαναπάρεις όλα πίσω.»²⁵ Για να οδηγηθεί σε κάτι σαν «Τώρα είμαι τελείως καθαρός, πολύ / Πικρά καθαρός, και τίποτα δεν υπάρχει πια μέσα μου άλλο / Μόνο μια απόλυτη έλλειψη από Σένα!»²⁶. Έτσι από την πληρότητα στην έλλειψη του Θεού, αποτυπώνεται μέσα στον ίδιο τον ποιητή η πορεία του θεού στη Δύση τους δύο τελευταίους αιώνες. Οπου κατακαθίζει η έλλειψη του θεϊκού, η απόσταση από αυτό, η πιο ακραία μορφή ετερότητας, ενώ το ανθρώπινο υποκείμενο στρεφόμενο μέσα του αναγνωρίζει όλο και περισσότερο τη μηχανή και το τραύμα του πράγματος που είναι το ίδιο μέσα στον κοσμικό ιστό. Οι άνθρωποι στην αρχή του εικοστού αιώνα αλλού στρέφονται με αποκλειστικό και απόλυτο τρόπο στο θεϊκό, και δεν αναφέρομαι εδώ στον χριστιανικό κόσμο όσο στον τρόπο που αναδύθηκε τα τελευταία πενήντα χρόνια έξω από τον χριστιανικό κόσμο αυτό που ονομάστηκε θρησκευτικός φονταμενταλισμός, ενώ και στην Ιστορία του ο χριστιανικός κόσμος πέρασε κι αυτός από τις δικές του φονταμενταλιστικές περιόδους, και αλλού το αποστρέφονται σταθερά. Και στις δύο περιπτώσεις το αφήνουν σε μια απρόσιτη άκρη του κόσμου τους. Στην πρώτη είναι δεσμευμένοι με απόλυτο τρόπο προς αυτό, στη δεύτερη του στρέφουν τα νώτα και επιχειρούν να ζήσουν σε έναν κόσμο χωρίς Θεό, αλλά και χωρίς να εκχωρούν αλλού τις ιδιότητες που θα απέδιδαν στο θείο.

Δύο αρκετά διαφορετικοί ποιητές, όπως ο Ράινερ Μαρία Ρίλκε και ο Τόμας Στερν Έλιοτ, αποτυπώνουν μια βαθιά θρησκευτικότητα στα ποιήματά τους. Αν και ο Έλιοτ

---

²² Πωλ Κλωντέλ, Το Πνεύμα και το νερό, μετάφραση Θανάσης Χατζόπουλος, Ποίηση, τεύχος 1, Άνοιξη 1993, σελ. 22.

²³ Πωλ Κλωντέλ, Το Πνεύμα και το νερό, μετάφραση Θανάσης Χατζόπουλος, Ποίηση, τεύχος 1, Άνοιξη 1993, σελ. 19.

²⁴ Πωλ Κλωντέλ, Το Πνεύμα και το νερό, μετάφραση Θανάσης Χατζόπουλος, Ποίηση, τεύχος 1, Άνοιξη 1993, σελ. 26-27.

²⁵ Πωλ Κλωντέλ, Το Πνεύμα και το νερό, μετάφραση Θανάσης Χατζόπουλος, Ποίηση, τεύχος 1, Άνοιξη 1993, σελ. 26.

²⁶ Πωλ Κλωντέλ, Το Πνεύμα και το νερό, μετάφραση Θανάσης Χατζόπουλος, Ποίηση, τεύχος 1, Άνοιξη 1993, σελ. 27.

κινείται περισσότερο από την πλευρά της αμφιβολίας στην ποίησή του. «Μεγάλος είσαι τόσο, που εγώ πια δεν υπάρχω / μόλις βρεθώ κοντά σου.»²⁷, γράφει ο Ρίλκε ενώ σβήνει μπροστά στο απόλυτο αυτού του απρόσιτου όταν το φέρνει κοντά του. Την ίδια στιγμή ο Έλιοτ, που σημειώνει «Είπα στην ψυχή μου, ησύχασε κι άσε το σκοτάδι να 'ρθει επάνω σου / Που θα 'ναι το σκοτάδι του Θεού»,²⁸ αφήνεται να χαθεί μέσα στο σκοτάδι όταν αυτό έρχεται κατά πάνω του, πάνω στην ψυχή του ένα σκοτάδι που το αποδίδει στον Θεό. «Υπάρχει μια Δευτέρα Παρουσία, / όπου οι αισθήσεις μου βυθίζονται: / μεγάλο εσύ με βλέπεις, κ' είμαι μικρός.»²⁹ ξαναπιάνει το νήμα ο Ρίλκε. Κάθε φορά που το θεϊκό πλησιάζει, πλησιάζει για να καταργήσει με τα μεγέθη του το ανθρώπινο. Η σύγκριση είναι τόσο συντριπτική που δεν επιτρέπει την προσέγγιση. Διαφορετικά, όταν αυτή συμβαίνει οδηγεί στην κατάργηση του ανθρώπου, στη βύθισή του σε κάποιο σκοτάδι. Έτσι αυτό το απρόσιτο όπου το θεϊκό μπορεί να βρίσκεται λειτουργεί στο πλησίασμά του με τρόπο καταστροφικό. Σκοτάδι ή φως, όταν προσεγγίζει ο άνθρωπος το θείο τυφλώνεται και γίνεται σκόνη. Η διακριτική απόσταση είναι η μόνη η οποία επιτρέπει κάποιου είδους σχέση ανάμεσα στους δύο, ώστε να διατηρήσουν καθένας την οντότητα και την αξία του. Και διακριτική απόσταση σημαίνει εκείνη που επιτρέπει κατ' ελάχιστον τη διαφορά και λειτουργεί ως όριο. Λειτουργεί ως διάφραγμα που γεφυρώνει και χωρίζει.

Η ποίηση, όχι εκείνη που ονομάζουμε θρησκευτική με τη στενή έννοια επειδή περιορίζεται αποκλειστικά σε παρόμοια θέματα, πέρα από την προσπάθεια άμεσης και έμμεσης συνομιλίας με το θείο, έχει αντλήσει μεγάλο μέρος από την έμπνευσή της από τη θρησκευτική ζωή, τις εορταστικές στιγμές και τις ιστορικές πηγές της, τις ανόδους και τις καταβυθίσεις της. Ο αρχαιοελληνικός όσο και ο χριστιανικός κόσμος λειτούργησαν ως μια τεράστια δεξαμενή για την άντληση συμβολικών εννοιών και σημασιών κι έτσι συνεχίζουν να αποτελούν ακόμα και σήμερα σημεία αναφοράς του εκάστοτε παρόντος. Και αυτό γιατί μια σειρά από ανθρωπολογικές σταθερές έχουν αποτυπωθεί σε αυτή την καταστατική για τους ανθρώπους βίωση πλευρών του θρησκευτικού συναισθήματος, με ό,τι αυτό μπορεί να συμπεριλάβει. Από τη χαρά τη ζωής μέχρι το μαρτύριο και τη θυσία, από την προδοσία μέχρι τον δόλο και το μίσος, κι από το μεταφυσικό μυστήριο που επιχειρείται να εξανθρωπισθεί μέχρι την αγαλλίαση της γέννησης και της παρουσίας στον κόσμο. Στιγμές κρίσιμες της ανθρώπινης ζωής συνδέθηκαν με τη θεϊκή παράμετρο και λειτούργησαν παραδειγματικά ως προς τη συνέχεια της ζωής και τους τρόπους της βίωσής της. «Τις θρησκευτικές υποθέσεις τις διαλογιζόταν η ίδια η ζωή, ήταν μέρος της» γράφει και πάλι ο Μπρόντσκι. Κάποιες πλευρές όλων αυτών παραπλέουν και εφάπτονται σε ό,τι

---

²⁷ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 44.

²⁸ Τ. Σ. Έλιοτ, Η Τετάρτη των τεφρών, μετάφραση Κλείτος Κύρου, Ρόπτρον, 1988, σελ. 48.

²⁹ Ράινερ Μαρία Ρίλκε, Το βιβλίο των ωρών, βιβλίο Α, του μοναστικού βίου, μετάφραση Δημήτρης Οικονόμου, Οι εκδόσεις των φίλων, 1978, σελ. 57.

πιο ανθρώπινο μπορεί να υπάρξει μέσα στον καθένα, ενώ οι άγιοι δεν είναι παρά μια από τις ενδιάμεσες μορφές ανάμεσα στον Θεό και στον άνθρωπο, η πιο κοντινή στον δεύτερο, όσο οι άγγελοι είναι μια άλλη ενδιάμεση μορφή πιο κοντινή στον πρώτο. Όλοι αυτοί ως μεσολαβητές ανάμεσα στην ανθρώπινη οντότητα και στη θεϊκή ουσία έχουν επανειλημμένως κατοικήσει τους στίχους των ποιητών από τον Μπορίς Παστερνάκ και τον Γουίλιαμ Μπάτλερ Γέητς μέχρι τον Πιερ Ζαν Ζουβ και τον Πατρίς Ντε Λα Τουρντυ Πεν, σε ένα άνυσμα που ανοίγεται συνεχώς, σε έναν πλουραλισμό που ξαφνιάζει και υπογραμμίζοντας την ύπαρξη διαβαθμίσεων στη διαδρομή προς το απρόσιτο, διαβαθμίσεων του ίδιου του ιερού, για να χρησιμοποιήσω άλλη μια λέξη που αποδίδεται στον Θεό και από την οποία χρειάζεται να κρατηθεί σε απόσταση το ανθρώπινο. Γιατί όταν αυτό εγκαθίσταται στο ιερό, ή ακόμα και κοντά σε αυτό, δεν απέχει και πολύ από το θυσιαστικό στοιχείο που κρύβεται στον πυρήνα του τελευταίου.

Ωστόσο οι άνθρωποι συχνά πέρασαν στον χώρο του ιερού, εγκαταστάθηκαν σε αυτό ως εν ζωή νεκροί, οικειοποιούμενοι κάθε μεγαλείο και παντοδυναμία του Θεού, για να αποδείξουν τη σχέση τους με το θείο μέχρι το παραλήρημα, ενόσω και στο όνομα του Θεού οδηγήθηκαν σε πολέμους που τους ονόμασαν ιερούς και στη βίαιη επιβολή της πίστης τους, καταλαμβάνοντας μια εξουσία που θεώρησαν ότι εκπορεύεται από Εκείνον. Τα ιερά βιβλία στοιχήθηκαν ως κείμενα πηγές από τα οποία οι ποιητές εμπνεύστηκαν παραδειγματικές στιγμές της ανθρώπινης κατάστασης στο άνοιγμά της προς το θείο, όσο και στην απόστασή της από αυτό. Ένα αντίστοιχο πλήθος πεζογράφων ακολούθησαν και έγραψαν και ξανάγραψαν τις ιστορίες που τυλίγουν την ενανθρώπιση του θείου και την ανθρώπινη εκδοχή του. Ένα μεγάλο φάσμα από περισσότερο ή λιγότερο πιστούς, ή από ποιητές που η μεταφυσική τους επερώτηση τους οδήγησε υποχρεωτικά σε μια αναψηλάφηση του θεϊκού και της Ιστορίας του. Μολονότι αυτή η τελευταία έκφραση ακούγεται ως παράδοξη, για το κατ' εξοχήν ανιστορικό και άχρονο, εν τούτοις υπάρχει μια πορεία του μέσα στην ανθρώπινη Ιστορία και δεν γίνεται παρά να εγγραφεί και να μπολιαστεί σε αυτήν, καθώς δεν έχουμε και άλλο δρόμο για να πορευτούμε, άλλο από αυτόν της ανθρώπινης πλευράς.

Και αυτή η πλευρά τα τελευταία αυτά χρόνια σε ορισμένες από τις θεωρούμενες ως προηγμένες δυτικές κοινωνίες χάνει εντελώς τον βηματισμό της, μη γνωρίζοντας πώς να ζήσει σε απόσταση από το θείο ή με γυρισμένα τα νώτα της σε αυτό. Έτσι τα ζητήματα της ανθρώπινης ταυτότητας έρχονται με κατακλυσμικό τρόπο στο προσκήνιο, κυρίως μετά από περιόδους μεγάλων καταστροφών και υπό την συνεχή απειλή καινούργιων καταστροφών με διαφορετικές μορφές, όχι μόνον με αγωνιώδεις εγωτικές αναζητήσεις αλλά και με μια στροφή αυτών των αναζητήσεων προς την πλέον θλιβερή πραγμάτωση κάθε ανθρώπινης φαντασίωσης σχετικά με το ανθρώπινο, τα όριά του και την έξοδο από αυτό. Μια από τις πλέον πρόσφατες, που επιχειρεί κατά τη γνώμη μου για άλλη μια φορά να υπερβεί το θεμελιώδες ζήτημα της θνητότητας με μια σχεδόν παιδιάστικη άρνηση κάθε πραγματικότητας, είναι το «κίνημα» ή η «παθολογία» που ονομάζεται *otherkin*, και μπορεί να μεταφραστεί ίσως ως «άλλο είδος», άλλο είδος από το ανθρώπινο. Άνθρωποι που όχι απλώς φαντάζονται αλλά διεκδικούν να τους αναγνωριστεί πως δεν είναι εντελώς άνθρωποι, αλλά χωρίς να συνδέονται με μια μηχανή ως προέκταση του μη ανθρώπινού τους, απαιτούν να είναι εν μέρει

φαντάσματα, ή μια έννοια ή ένα αντικείμενο, ή βρυκόλακες. Επιζητούν να έχουν το δικαίωμα να ζήσουν ως ζώα ή μυθικά όντα, επαναφέροντας κάτι από τη μαγεία και το υπερφυσικό. Πάντως ζητούν μετ' επιτάσεως το μερίδιό τους σε κάτι μη-ανθρώπινο, κάτι που ευνοεί ο ψηφιακός και ηλεκτρονικός κόσμος όπως εξελίσσεται γύρω μας. Η συζήτηση έχει φτάσει μέχρι να θεωρείται ότι αυτές οι πεποιθήσεις μπορεί έχουν μια θρησκευτική διάσταση. Ενώ τους αποδίδεται ένα είδος «δυσφορίας του είδους». Αλλά εδώ φτάνουμε από άλλη διαδρομή στο ξεπέραςμα κάθε ορίου που διασφαλίζει το ανθρώπινο, κάτι το οποίο έχει απασχολήσει με διαφορετικούς τρόπους την ανθρώπινη Ιστορία, κι αυτήν ως προς την υπαρξιακή διάσταση του ανθρώπινου. «Να μια έρημη / ψυχή / ένα απαθές κάτοπτρο»³⁰ μας λέει πάλι ο Ουγκαρέτι. Να και ο άνθρωπος που δεν ταυτίζεται με την εικόνα του στον καθρέφτη, αλλά με το ίδιο το κάτοπτρο, το αντικείμενο που αντανακλά δυνητικά τη μορφή του, και γίνεται ο ίδιος ένα επαργυρωμένο γυαλί.

Αυτή η υπαρξιακή διάσταση όμως αποτελεί και το διακύβευμα της σχέσης με ό,τι δεν είναι ανθρώπινο, είτε αυτό είναι το θεϊκό είτε το ζωϊκό και το μηχανικό. Επανερχόμαστε στην εναρκτήρια φράση του Χαίλντερλιν: «Και, στο κάτω-κάτω, / το ανθρώπινο δεν έχει πια καμιά / πέραση μεταξύ των ανθρώπων.»³¹ Εδώ όπου δηλώνεται η δυσφορία και η τεράστια δυσκολία για το ανθρώπινο. Ένα ανθρώπινο που βρίσκεται πεταμένο σε ένα άδειο σύμπαν, όπου δεν βρίσκει παρά ένα παγερό διάστημα, γεμάτο έρημους πλανήτες και υπερμεγέθεις για τις ανθρώπινες διαστάσεις γαλαξίες. Το απρόσιτο εδώ βρίσκει τη φυσική του διάσταση, αυτήν που μπορεί εξίσου να λειτουργήσει ως η εντελέστερη μεταφορά. Κι ας μην ξεχνάμε ότι το θεϊκό τοποθετείται πολύ συχνά μέσα στην ποίηση, μέσα ας πούμε σε σημεία που είναι από φυσική άποψη απρόσιτα. Γι' αυτό, λοιπόν ο Ρίλκε θα γράψει: «πάνω στο τίποτα ήρεμα καθόμαστε και κρύβουμε όλες τις ρωγμές, μα εσύ κάτω απ' τον ίσκιο του προσώπου σου μέσα στο χάος μεγαλώνεις». Μέσα στο χάος, αυτό το χάος το οποίο μετατοπίζοντάς το στο απέραντο Ουγκαρέτι σημειώνει σε ένα ποίημα που ονομάζεται «Πρωινό»: «φωτίζομαι από το απέραντο» ή ακόμη «σε τούτο το σκοτάδι με τα χέρια παγωμένα διακρίνω το πρόσωπό μου, βλέπω τον εαυτό μου εγκαταλελειμμένο στο άπειρο». Αυτό για το οποίο στο σύντομο ποίημά του Όνειρο, γράφει ο Γκιουζέπε Ουγκαρέτι: «ONEIRO Τρεχαντηράκι φωτερό, / άνθος παραδεισένιο / που γεμίζεις με ηχώ / το παγκόσμιο κενό...»³². Το παγκόσμιο κενό το απέραντο και άπειρο, ή το κοσμικό κενό θα συμπλήρωνα. Δεν έχει άλλη σωτηρία ο άνθρωπος έξω από το όνειρο και τη σκέψη του. Με αυτά ονειρεύεται και μηχανεύεται τόσο τους θεούς και τον Θεό του, όσο και τις καταστροφές του και τη σωτηρία από αυτές. Με τον ίδιο τρόπο πάλι που ο Ιταλός ποιητής έχει γράψει: «Από άλλους κατακλυσμούς ακούω ένα περιστέρι.», χρησιμοποιώντας βεβαίως την αναφορά του στην *Παλαιά Διαθήκη*³³ Πάντα ένα φως

³⁰ Giuseppe Ungaretti, Ποιήματα, μετάφραση Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Αθήνα 1990, σελ. 87.

³¹ Φρήντριχ Χαίλντερλιν, Πάτμος και άλλα ποιήματα, μετάφραση Άρης Δικταίος, Αιγόκερως, 1982, σελ. 117.

³² Giuseppe Ungaretti, Ποιήματα, μετάφραση Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Αθήνα 1990, σελ. 233,

³³ Giuseppe Ungaretti, Ποιήματα, μετάφραση Φοίβος Ι. Πιομπίνος, Αθήνα 1990, σελ. 143.

σωτηρίας, ένα περιστέρι μεταφέροντας ένα κλαδί από την τόσο πολύτιμη γη μας. Αυτή την αναντικατάστατη μαζί και εν ταυτώ με το ίδιο το ανθρώπινο, με το οποίο αυτή συνδέεται τόσο οργανικά επιτρέποντάς του την ύπαρξή του. Ο κατακλυσμός και το τέλος του με το περιστέρι που το αναγγέλλει. Σαν ένα μήνυμα, μια μεταφορά, για τη λήξη της καταστροφής και το ξεκίνημα και πάλι της ζωής, που μπορεί αυτή εδώ να είναι και πάλι προσιτή και βιώσιμη.

Σας ευχαριστώ!

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Ευχαριστούμε πάρα πολύ! Να καλωσορίσω και τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, Καθηγητή κύριο Αχιλλέα Χαλδαιάκη που μας τιμά με την παρουσία του. Ευχαριστούμε πάρα πολύ κύριε Χατζόπουλε, ήταν μια πολύ γόνιμη σύζευξη θεολογίας με την λογοτεχνία, μας ταξιδέψατε και ποιητικά και θεολογικά. Πριν δώσω τον λόγο σε συναδέλφους και φοιτητές να σας κάνουν ερωτήσεις, μιλήσατε για Άγγλους, Γάλλους, Γερμανούς, Ιταλούς ποιητές και μας δείξατε πως ο κάθε ένας προσεγγίζει τον Θεό, με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο. Πιστεύετε ότι υπάρχουν διαφορές και σε σχέση με την εθνικότητα; Δηλαδή μήπως οι Γερμανοί ποιητές φιλοσοφούν περισσότερο απ'ό,τι οι Γάλλοι; Έχετε ασχοληθεί εκτενώς και με τον Paul Claudel, τον Pierre Jean Jouve, αλλά και με τον Holderlin και με τον Ungaretti όπως μας δείξατε. Επομένως, παίζει ρόλο και το βιογραφικό υπόβαθρο του κάθε ποιητή, η εθνικότητά του για να προσεγγίσει τον Θεό;

Θανάσης Χατζόπουλος:

Νομίζω ότι παίζει ρόλο, αλλά όχι τόσο ως εθνικότητα, αλλά ως το δόγμα μέσα στο οποίο μεγαλώνει μια κοινωνία. Άλλο είναι μια κοινωνία που την απαρτίζουν Χριστιανοί Καθολικοί, άλλο Προτεστάντες, άλλο Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Πρέπει επίσης να πω ότι δεν αναφέρθηκα καθόλου σε Έλληνες ποιητές για τους οποίους θα μπορούσα να πω πάρα πολλά. Είναι, θεωρώ, αυτονόητο ότι δεν γίνεται κανείς να ξεφύγει από την εποχή του, από τα βιώματά του και από το ψυχοπνευματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο έχει μεγαλώσει. Αυτό είναι εκ των ων ουκ άνευ, κι εμείς οι ίδιοι, ο καθένας μας δηλαδή, ακόμα κι όταν χαράζουμε μια πορεία που διαφοροποιείται πολύ από αυτό το περιβάλλον, το περιβάλλον αυτό με τον δικό του τρόπο μας επηρεάζει, όταν δεν μας σφραγίζει, δεν μπορεί κανείς να το αρνηθεί.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Ποιος θα ήθελε να πάρει τον λόγο; Ξεκινώ από τους συναδέλφους, είναι αρκετοί και τους ευχαριστώ. Ο κύριος Βέντης, Καθηγητής φιλοσοφίας της θρησκείας

Χαράλαμπος Βέντης, Αναπληρωτής Καθηγητής:

Να σας ευχαριστήσω θερμά για την παρουσία σας και την υπέροχη ομιλία που κάνατε σήμερα κύριε Χατζόπουλε. Δύο παρατηρήσεις μόνο, είπατε ότι η συνάντηση με τον Θεό κρύβει κινδύνους, σκέφτηκα ότι και η συνάντηση των θεολόγων με την ποίηση

κρύβει κινδύνους διότι η θεολογία επιμένει να ασκεί τα δικά της δικαιώματα, η Δύση όμως θέλει να ασκεί κι εκείνη τα δικά της δικαιώματα και μάλιστα το κάνει αυτό με ένα καλώς νοούμενο θράσος πολλές φορές έως βλασφημία και μπορεί να γίνει ανίερη, η ποίηση βγάζει την ανθρώπινη κραυγή απόγνωσης, την αγωνία, πολλές φορές βγάζει μια θεοδικία και νομίζω ότι έχει έναν πολύ εμφιατικό ρόλο για την θεολογία, μπορεί να την εξανθρωπίσει, να στραγγίξει λίγο τον δογματισμό που πολλές φορές μπορεί να γίνει λίγο υπερφίαλος. Από την άλλη μεριά είπατε κιόλας ότι ο κόσμος τους τελευταίους δύο αιώνες έχει απομακρυνθεί από το θείο στοιχείο, δηλαδή από την ριζική ετερότητα. Επειδή με έχει απασχολήσει πολύ το θέμα της ετερότητας, έχω γράψει μια μονογραφία πάνω σ' αυτή, άρχισα να σκέφτομαι μήπως τελικά η ετερότητα είναι το πεδίο εκείνο που χρειάζεται ο κόσμος για να επανευαγγελιστεί σήμερα, γιατί ζούμε σε μια μεταχριστιανική εποχή και είναι καλό να το θυμόμαστε αυτό. Αυτά ήθελα να πω μόνο και πάλι σας ευχαριστώ πολύ για όσα μας είπατε και για την παρουσία σας στη Σχολή μας.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Εγώ σας ευχαριστώ για το ερώτημα. Να πω, λοιπόν, ότι ακριβώς τοποθετώντας την ετερότητα σε ένα σημείο που το βάζω ως απρόσιτο, όντως θεωρώ ότι είναι ο μόνος τρόπος να «προσεγγίσει» κανείς (δεν θεωρώ ότι η συνάντηση με τον Θεό είναι που είναι επικίνδυνη, αλλά η προσέγγιση πέρα από ένα ορισμένο όριο, εκεί όπου ακριβώς χάνεται αυτή η ετερότητα). Δηλαδή θεωρώ ότι η προσέγγιση με το θείο μπορεί να αποβεί επικίνδυνη όταν χάνεται η ετερότητα του ανθρώπινου και του θεϊκού.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Η κυρία Βουλγαράκη:

Ευαγγελία Βουλγαράκη, ΕΔΠ:

Είναι ακριβώς πάνω σε αυτό, «έχουμε τρίψει τα παντελόνια μας στα ίδια θρανία» με τον συνάδελφο και τα ίδια μεταπτυχιακά και είχαμε και ένα μάθημα «Ταυτότητα και ετερότητα» από κοινού, που σμιλεύτηκαν και πολλές κοινές σκέψεις. Αυτό το κομμάτι με απασχόλησε κι εμένα, ότι αν ο άνθρωπος όντως χάνεται μέσα από την εγγύτητα με τον Θεό. Εκεί που η εμπειρία μπορεί πολλές φορές να το επιβεβαιώνει, η θεολογία θα έλεγε ότι ο άνθρωπος κατ' εξοχήν πραγματώνεται με τον δικό της λόγο. Λοιπόν εγώ σκέφτομαι μήπως ο Θεός της λογοτεχνίας είναι που το επιβάλλει αυτό. Δηλαδή ο Bakhtin στην ανάλυσή του για τον Dostoyevsky που μιλά για το καρναβαλικό στοιχείο περιγράφει μια σκηνή που γίνεται μια πολύ βαριά φιλοσοφική συζήτηση στον *Ηλίθιο* και πάνω εκεί που πάνε να ανακαλύψουν την αλήθεια, κάνει μια αδεξιότητα ο Ηλίθιος και πάει η συζήτηση αλλού. Μήπως ακριβώς η φύση της λογοτεχνίας είναι να προσεγγίζει αυτό το ανολοκλήρωτο, αυτή τη διαρκή μεταβολή, και υπάρχει μήπως και η ανάγκη μιας δραματοποίησης, δηλαδή ο έρωτας στη λογοτεχνία πολύ συχνά είναι ένας έρωτας που οδηγεί στα όρια του θανάτου. Ο έρωτας στην καθημερινότητα οδηγεί σε παντρείες, παιδιά, ψώνια, δώρα κτλ. Επειδή καταλαβαίνω ότι σε ένα σημείο ταιριάζει απόλυτα ο τρόπος που σκέφτεστε λογοτεχνικά με την ψυχανάλυση, που είναι ο ανθρώπινος τρόπος, η ανθρώπινη εμπειρία προσέγγισης των πραγμάτων, αλλά και σε

ένα άλλο διαφοροποιείται ότι η επιτυχία και η ανάλυση της λογοτεχνίας έχει να κάνει με το πόσο εύστοχες είναι οι επισημάνσεις της, κατά πόσο ο αναγνώστης αναγνωρίζει τη σοφία που δίνεται μέσα από τα κείμενα, όχι μέσα από μια αναλυτική αποδεικτική διαδικασία. Μήπως αυτή η πραγματικότητα του κλυδωνισμού του ανθρώπου είναι μια ανάγκη του Θεού του ανθρώπου για να χτίζει την ομορφιά της, την αντίθεσή της, τις φωτοσκιάσεις της. Σε σχέση με την ετερότητα θα ήθελα να πω ότι στο μάθημα του Διαθρησκειακού Διαλόγου που επίσης διδάσκω, ακριβώς αυτό είναι η αρχή όλου του διαλόγου στη χριστιανική θεολογία, η κατεξοχήν ετερότητα του Θεού που μας ανοίγει δρόμους στο άγνωστο, αλλά και δρόμους που έχουν κάποιες δυνατότητες συνάντησης. Ευχαριστώ!

Θανάσης Χατζόπουλος:

Για να επανέλθω με αυτά που είπα, και φυσικά όσα είπε ο κύριος Βέντης, ως προς τη σχέση θρησκείας και λογοτεχνίας, όντως η λογοτεχνία μπορεί να συνομιλήσει με τη θρησκεία, αλλά και το δραματικό στοιχείο που χρησιμοποιεί θεωρώ ότι δεν το κάνει μόνο επειδή θέλει να φτάσει εκεί που είπατε: θέλει να φτάσει βέβαια και σε φράσεις, σε λόγια τα οποία να έχουν μια σοφία και ένα βάθος, αλλά επειδή ακριβώς έτσι φτάνει σ' αυτό το βάθος το οποίο αναπαράγει με κάποιο τρόπο δραματικές καταστάσεις που αφορούν την ανθρώπινη ζωή και τα ανθρώπινα υποκείμενα. Άλλωστε δεν ήταν καθόλου τυχαίο, αντίθετα ήταν επιλογή μου και ένας μονόδρομος για μένα να μιλήσω γι' αυτό μέσω του ανθρώπινου. Εγώ προσωπικά δεν έχω άλλο δρόμο και άλλο τρόπο από αυτόν, είτε από τη μεριά της ψυχανάλυσης, είτε από τη μεριά της λογοτεχνίας αν και αυτοί οι δρόμοι, όπως είπατε, διαφοροποιούνται. Η ανάλυση είναι αργή και έρχεται εκ των υστέρων, ενώ η λογοτεχνία έρχεται για να φτιάξει κάτι, η ανάλυση μπορεί να την ακολουθήσει και να αναλύσει αυτό που έχει φτιάξει η λογοτεχνία, αλλά η λογοτεχνία πάντα προπορεύεται. Ο Freud, ο οποίος είναι θεμελιωτής της ψυχανάλυσης το γράφει και το ξαναγράφει ότι «εκεί που έφτασα με τις (κλινικές) μελέτες μου, πρώτα βρήκα να έχει φτάσει εκεί ένας συγγραφέας». Δίνει την πρωτοκαθεδρία στους ποιητές, τους συγγραφείς, επειδή ακριβώς μέσα από το βίωμα τους είχαν αποτυπώσει κάτι, το οποίο εκείνος μετά το ξανασυνάντησε από τον δρόμο της κλινικής, και βρήκε ότι υπήρχε μια σύμπτωση εκεί που δεν ήταν της τάξης του συμπτώματος.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Κάπου στην εισήγησή σας μιλήσατε για το Otherkin, ότι είναι ένα κίνημα, μια παθολογία, ένα άλλο είδος από το ανθρώπινο, το οποίο έχει μια θρησκευτική διάσταση και γι' αυτό και το αναφέρατε. Δεν ξέρω μήπως αυτό το γνωρίζουν οι νεότερες γενιές, γιατί για μένα ήταν κάτι άγνωστο σαν όρος ή έννοια, το άκουσα από εσάς και το βρήκα πάρα πολύ ενδιαφέρον. Να απευθυνθώ στους νεότερους, σας λέει κάτι το Otherkin; Έχει να κάνει μας είπατε με τα φαντάσματα τους βρικόλακες και είναι κάτι το οποίο το ενθαρρύνουν τα μέσα δικτύωσης;

Θανάσης Χατζόπουλος:

Ήταν κάτι για το οποίο ενημερώθηκα κι εγώ κάπως πρόσφατα και βεβαίως όχι από την προσωπική ή την κοινωνική μου ζωή, αλλά από την κλινική μου. Έρχεται μετά τη

δυσκολία του φύλου που απασχολεί τα τελευταία χρόνια αρκετά πια έντονα και την κοινωνική ζωή ως μια δυσκολία του είδους. Άνθρωποι, δηλαδή, που τόσο πολύ δεν αντέχουν την ανθρώπινη κατάστασή τους ώστε καταφεύγουν στο να θέλουν να ενσαρκώσουν τις φαντασιώσεις ότι είναι εν μέρει τραπέζι, ή εν μέρει βρικόλακες, ή εν μέρει μια έννοια που μπορεί να είναι οτιδήποτε. Θα έλεγε κανείς ότι μέσα σε ένα παραλήρημα κάποιος φαντάζεται ότι είναι σοφός, αλλά στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για έννοιες, κάποιος φαντάζεται δηλαδή ότι είναι η σοφία ή ότι είναι η βρωμιά προσωποποιημένη, πάντως είναι ταυτίσεις με έννοιες, οι οποίες ακριβώς σώζουν τους ανθρώπους αυτούς για το δικό τους φαντασιακό, κατά τη γνώμη μου από τον μεγάλο κίνδυνο της θνητότητας. Δηλαδή κατ' εμέ, και χαίρομαι που κανείς εδώ δεν το γνωρίζει αυτό, ελπίζω να μην φέρνω εγώ καινά δαιμόνια γιατί δείχνει ότι ακριβώς δεν έχει πάρει τις διαστάσεις που ελπίζω να μην πάρει ποτέ, αλλά ποτέ κανείς δεν μπορεί ξέρει με τους ανθρώπους, πώς θα κινηθούν τα πράγματα, δεδομένου ότι βρισκόμαστε μπροστά στην τεχνολογική επανάσταση που προχωράει προς την ρομποτική και την τεχνητή νοημοσύνη, γεγονός το οποίο βάζει διάφορα ερωτήματα μεταξύ των οποίων και ηθικά. Όλη η βιοηθική δεν ήταν κάτι που το σκεφτόμασταν πριν από πενήντα χρόνια.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Κυρία Ξανθοπούλου, είστε και συνάδελφοι

Ντόρα Ψαλτοπούλου, Καθηγήτρια Ιατρικής Σχολής:

Καταρχάς να συγχαρώ την κυρία Κεφαλέα για την καινοτόμο προσέγγιση και τις καινοτόμες ιδέες της να προσεγγίσει με πολύ ωραίο τρόπο τους φοιτητές και την νεολαία. Και τον συγγραφέα και ποιητή. Εγώ ως συνάδελφος γιατρός πραγματικά προσπαθούσα σε όλη τη διάρκεια της συζήτησης που προηγήθηκε να πω το τρίπτυχο Θεός-συγγραφέας και Ιατρική. Βεβαίως πιστεύω γενικά σε αυτό το πλαίσιο το «έργο Θεού» είναι και η Ιατρική και βεβαίως έχουμε μεγαλώσει πλέον οι γιατροί μέσα στην πνευματική σφαίρα, στην ψυχική σφαίρα που είστε εσείς ως ψυχίατρος, είτε στη σωματική σφαίρα οι παθολόγοι, χειρουργοί, πλέον να νιώθουμε και λίγο μικροί θεοί με αυτά που κάνουμε γιατί πλέον με τα φάρμακα και τα ψυχιατρικά και τις προσεγγίσεις και τις χημειοθεραπείες και τα χειρουργεία, πλέον μπορούμε να παρατείνουμε τη ζωή του άλλου. Επομένως, εκείνη την ώρα νιώθουμε το ότι σώζουμε τον άλλον από τον πόνο, από τον θάνατο. Αλλά στο τέλος θεωρώ ότι και εμείς και ο ασθενής μπαίνουμε στη διαδικασία να ερχόμαστε σε επαφή και να ζητάμε τη βοήθεια του θείου. Ο ασθενής μπορεί να λέει «Θεέ μου, βοήθησε με» και να πηγαίνει στον γιατρό και τελικά να τον βοηθάει ως έναν βαθμό, αλλά και ο ίδιος ο γιατρός θα τύχει πολλές φορές να πει ακόμα και στον ασθενή «Κάνουμε το παν, τώρα προσευχή». Αφού δηλαδή έχεις βοηθήσει και έχεις κάνει τα πάντα, την ώρα που δεν μπορείς να πεις κάτι άλλο, θα πεις ο Θεός. Και για την πρόληψη με τα θεολογικά κείμενα που μιλούν για την εγκράτεια, για την ψυχική υγεία, πιστεύω ότι πραγματικά θα συμφωνούσανε και οι συνάδελφοι προς την δραματοποίηση πολλές φορές που βλέπουμε από τις ποιητικές συλλογές και τα συγγραφικά έργα ως προς τον Θεό και τον άνθρωπο, αλλά και πάλι εμείς οι γιατροί όσο κι αν σώζουμε τους ανθρώπους πάλι αναζητάμε τον Θεό.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Αντιλαμβάνομαι νομίζω αρκετά αυτό που περιγράφετε, δεν ξέρω πόσο οι συνάδελφοι που χορηγούνε γενικά ένα φάρμακο, δηλαδή χρησιμοποιούνε τη χημεία για να βοηθήσουν τους ασθενείς αισθάνονται τόσο παντοδύναμοι, ειδικά στις μέρες μας που η τεχνολογία έχει μπει τόσο πολύ μέσα στην ιατρική και τη βιολογία, ας πούμε πάρα πολύ στην καρδιολογία αλλά και σε άλλες χειρουργικές ειδικότητες, και εκεί πραγματικά μπορεί να αισθάνεται κανείς ότι λειτουργεί με έναν τρόπο θαυματουργό. Αλλά γι' αυτό υπάρχει και η βιοηθική, δεδομένου ότι υπάρχει πια η τεχνητή γονιμοποίηση, η οποία βάζει την αναπαραγωγή σε άλλο πια πλαίσιο και επίσης κατά ένα αρκετά μεγάλο μέρος, αλλά όχι εντελώς, την βγάζει από το θέμα της τυχαιότητας, θέλω να πω ότι προσπαθεί το άγνωστο που υπάρχει σε όλο αυτό να το περιορίσει, και το περιορίζει, σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, η δική μου θέση και στάση είναι ότι χρειάζεται πάντα να αφήσουμε ένα κομμάτι για το άγνωστο, το οποίο θα παραμένει εκεί και θα αναπαράγεται. Είναι τόσο μεγάλο άλλωστε, και έτσι το φορτώνουν σε μια ανθρώπινη φαντασίωση που επιμερίζει τα πράγματα για να μπορέσει να τα συλλάβει και να τα καταλάβει ή να καταλήξει ότι σε έναν τομέα και μάλιστα πολύ μικρό «δεν υπάρχει άλλο άγνωστο». Εντέλει είναι πάρα πολύ μικρό το γνωστό μέσα στο άγνωστο.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Η κυρία Χριστινάκη, συνάδελφος του Κανονικού Δικαίου

Ειρήνη Χριστινάκη, Καθηγήτρια:

Να συνεχίσω από εκεί που το άφησε ο κύριος Χατζόπουλος για το άγνωστο. Στον χώρο της θεολογίας έχουμε την λεγόμενη αποφαιτική θεολογία, την εισχώρηση στα άδυστα του αγνώστου. Ωριμάζοντας η θεολογία των βυζαντινών χρόνων έχει αναλύσει πολύ αυτά τα ζητήματα. Αλλά εγώ θα ήθελα να κάνω μια λίγο πιο μοντέρνα προσέγγιση και συνεννόηση. Στα ψυχιατρικά βιβλιογραφικά δεδομένα, στη σχιζοφρένεια ειδικότερα, βλέπουμε ότι υπάρχει και ένα σύμπτωμα το οποίο μεταφράζεται φιλοσοφικά στο ρεύμα του σολιψισμού (από το solus ipse) όπου πιστεύω, σε παραληρηματική βέβαια κατάσταση, ότι είμαι εγώ ο Θεός, ότι όλος ο υπόλοιπος κόσμος είναι δημιούργημά μου, όλοι όσοι βρισκόμαστε εδώ είναι δημιουργήματα του δικού μου νου και βέβαια αυτό είναι ένα ιατρικό σύμπτωμα, το οποίο όμως ξεκινάει και έχει αυτή την φιλοσοφική αφετηρία και συνδέεται και με φιλοσοφικά ρεύματα. Έρχομαι σε αυτό που είπαν πριν και ο κύριος Βέντης και η κυρία Βουλγαράκη, μήπως η ποίηση τελικά, επειδή ο ποιητής είναι όντως δημιουργός, είναι όντως ο Θεός την ώρα που δημιουργεί ένα ποίημα ή ένα διανόημα, είναι η μόνη διέξοδος για να μπορέσει ο άνθρωπος να λειτουργήσει σε αυτήν την συνθήκη και να εκτονώσει αυτήν του την τάση η οποία ενυπάρχει. Από την άλλη πλευρά μήπως η θρησκεία μέσα από τον υπερτονισμό της ετερότητας του θείου πάλι, με αυτόν τον τρόπο, λειτουργεί θεραπευτικά σε αυτήν την τάση του ανθρώπινου είδους, η οποία υπάρχει και ιατρικά θεωρείται ότι είναι παθολογική.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Δεν θεωρείται ότι είναι παθολογική, είναι παθολογική. Οι άνθρωποι αυτοί βρίσκονται εκτός της κοινής πραγματικότητας και να πω το εξής, γιατί το έθιξα και μέσα στο κείμενό μου έμμεσα, το θέμα της ετερότητας πάει μαζί με το θέμα της ταυτότητας και για να μπορέσει ο άνθρωπος να σταθεροποιηθεί στη δική του ταυτότητα κάνει διάφορες κινήσεις είτε προς το θείο, είτε προς τη μηχανή, είτε προς το ζώο, είτε προς οτιδήποτε άλλο ξένο. Όντως η θεϊκή ετερότητα δίνει μια σταθερότητα στην ανθρώπινη ταυτότητα, η οποία όμως ακριβώς μέσω της έννοιας του δημιουργού μπορεί εύκολα να πάει ξανά σε μια προσέγγιση του θείου, εκεί όμως, αν φύγει τελείως σε αυτή την κατεύθυνση, έχουμε το παραλήρημα. Το λέω γιατί ο καθένας έχει ένα εγώ, το οποίο το έχει ανάγκη, αλλά το έχει ανάγκη μέσα σε ένα μέτρο του να πει ότι αυτός κάνει το α και το β και όχι το γ και το δ. Από αυτήν την άποψη όμως αυτό το εγώ χρειάζεται και να συνδέεται με άλλους και να μην είναι περιχαρακωμένο και να μην θεωρεί ότι είναι ένα παρανοϊκό εγώ, ότι δηλαδή όλα συνδέονται με αυτό, οτιδήποτε συμβαίνει γύρω έχει μια αναφορά σε αυτό. Όσα είπε η κυρία Χριστινάκη έχει να κάνει με το ότι κάποιος λέει «εγώ τα έφτιαξα όλα», και είναι ένα βήμα ακόμα πιο πίσω το εγώ του σχιζοφρενούς που έχει χάσει την επαφή με την άλλη πλευρά του, την υγιή. Από αυτήν την άποψη, λοιπόν, ο ποιητής αν μείνει ότι είναι ένας μικρός θεός την ώρα που γράφει, θα με συγχωρήσετε, αλλά το έχασε το παιχνίδι, εννοώ το παιχνίδι της γραφής, όχι μόνο της ποίησης, αλλά γενικά. Με την έννοια ότι μπορεί να κάνει κάτι που να προσομοιάζει με κάτι δημιουργικό, είναι ένας δημιουργός, όμως αυτό δεν είναι κάτι συνεχές. Πότε είναι κανείς ποιητής; Είναι μόνο όταν γράφει; Είναι όταν συλλαμβάνει κάτι; Είναι όταν κάτι ετοιμάζεται να το συλλάβει; Είναι ένα ερώτημα αυτό. Πότε είναι κάποιος άνθρωπος δημιουργικός; Επίσης, πρέπει να ακούσουμε την ποίηση σαν την καθημερινή ζωή. Γιατί ποίηση είναι όταν οι γονείς μεγαλώνουν τα παιδιά τους, ποίηση είναι όταν το παιδί κάνει φίλους, τα πηγαίνει καλά στο σχολείο, πάει μια εκδρομή ή χαίρεται όταν παίζει ένα παιχνίδι. Το παιδί όταν παίζει, στα παιχνίδια του, είναι ο κατεξοχόν θεός, πολύ πριν από τον ποιητή, πολύ πριν από οποιοδήποτε ανθρώπινο δημιούργημα. Από αυτήν την άποψη, λοιπόν, χρειάζεται να κρατηθεί κανείς σε ένα μεταίχμιο όπου κρατάει ότι υπάρχουν δημιουργικές δυνάμεις οι οποίες μπορεί να έχουν κάτι το ενδιάθετο για τη δημιουργία και αυτές να έχουν ένα αποτέλεσμα. Αλλά αυτό έχει ένα όριο, είναι περιορισμένο για κάθε άνθρωπο. Είναι αυτό που λέμε πολλές φορές υποτιμώντας πάρα πολύ κάποιος ανθρώπους: «Αυτός τώρα θα έπρεπε να κάνει παιδιά;» Και γιατί όχι δηλαδή; Γιατί δεν ξέρουμε επίσης και τι παιδιά θα κάνει, ακόμα κι αν έχουμε την πιο αρνητική εικόνα γι' αυτόν. Η συνέχεια της ζωής, η αναδημιουργία της ζωής είναι η ποίηση του ανθρώπου. Ο άνθρωπος αυτό κάνει, μεταδίδει ζωή, αναδημιουργεί τη ζωή, δίνει συνέχεια στη ζωή, αυτή είναι η δουλειά μας. Και μάλιστα μια ζωή όπως την έχει φτιάξει μέχρι την ώρα που μεγαλώνει τα παιδιά του και μέχρι την ώρα που τον έχουν φέρει και οι προηγούμενοι, γιατί όλο αυτό που κουβαλάμε και έρχεται πίσω μας, το οποίο το σέρνουμε είτε το θέλουμε είτε όχι, είτε το ξέρουμε είτε όχι είναι μέσα στα κύτταρά μας. Εκεί, λοιπόν, έχει να δει κανείς την ποίηση και την δημιουργία σαν κάτι το οποίο δεν έχει σολιμιστικό χαρακτήρα ακριβώς γιατί

περιορίζεται σε κάποιο πεδίο, δεν μπορεί να παίρνει την συμπαντικότητα που έχει, ας πούμε, η δημιουργία του κόσμου από τον Θεό.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Πριν δώσω τον λόγο στους φοιτητές και στις φοιτήτριές μας, θα σας ζητήσω να μας διαβάσετε κάποια από τα δικά σας ποιήματα για να σας ακούσουμε και μέσα από το ποιητικό σας έργο.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Θα σας διαβάσω μερικά ποιήματα από τρία διαφορετικά βιβλία, το λέω για να πω πως από αρκετά νωρίς μέχρι πολύ πρόσφατα με έχουν απασχολήσει αυτά τα θέματα. Το 1991 κυκλοφόρησε ένα βιβλίο μου με τίτλο *Από καταβολής δρόσου*. Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει ένα ποίημα υπό τον τίτλο

Προσδόκιμο αθανασίας

Αυτό που φτερουγίζει μες στον άνθρωπο δεν είναι η πάχνη του χειμώνα

Αυτό που θάλλει μες στο ξύλο δεν είναι το σαράκι της ζωής

Αυτό που προσκυνούν τα πετεινά του ουρανού όταν ποτίζονται στο χώμα δεν είναι ο ουρανός

Είν' ένας θόλος που απαντάει με την ηχώ

Σαν άδειος τρούλος που περιέχει τον Θεό

Λίγα χρόνια αργότερα στο βιβλίο μου *Στον ήλιο μοίρα* (1996) υπάρχουν μερικά ποιήματα τα οποία αναφέρονται σε πρόσωπα της *Παλαιάς* και της *Καινής Διαθήκης*.

Ααρών

Με βήματα αργά

Σαν να πατά με προσοχή μην πληγωθεί το χώμα

Πότε έγινε τεράστιος ξανά ο κόσμος στα έσχατα,

Όπως θυμάται στην αρχή και διαστέλλεται

Η ράβδος του κρατάει τον ρυθμό σαν αίμα

Και σέρνοντας μην ταραχθεί από το βήμα του

Η γη που πλέον τον διεκδικεί όπως βροχή

Από τον ουρανό μαζί με άλλα καιρικά συμβάντα.

Με το ραβδί άνοιξε δρόμο προς τη θάλασσα
Και νερομάντις και ταγός νεκρών και σπόρων
Δέντρον ιερού υπήρξε
Με πόδια αργά μετράει το έχει του
Κόκκινο προς ανατολάς, κόκκινο προς δυσμάς
Και μαύρο προς το χώμα

Όσπου ύπτιος με το ραβδί
Και ήσυχος εν τέλει πλέοντας να πάρει
Ανιόντως συγγενής την άγουσα

Ισκαριώτης

Όποιος είναι φτιαγμένος
Απ' την πάστα του προδότη
Κοιμάται μέσα στον εχθρό του
Στο βλέμμα υφαίνεται

Κυλούν νερά και τα χέρια μονέδα
Οι ματιές προσέχουν μόνο
Μη συναντηθούν για ν' αναλάβουν το τίμημα

Την πρόσφορη στιγμή το φιλί και μετά
Τα τριάντα αργύρια
Θα ξεφτίσουν μεμιάς στην αργία
Για τη δόξα του είδους θα μείνει
Όπως για όλα τα όνομα
Που θα χαρακτηρίζει αγαθά και μη

Όμως κανείς δεν θ' ανασαίνει στο σκοινί

Και μερικά ποιήματα από το *Κελί* που κυκλοφόρησε το 2000:

Πατέρες

Δεν ελευθέρωσαν, να δώσουν

Δυνάμεις στην κρίση του κενού

Να διώξουν τη μάνητα

Πατέρες μονάχα δοξασιών

Του ουρανού

Και ελπίδος καμιάς

Δεν ελευθέρωσαν, πλοήγησαν

Μόνο σκλαβιές και οδήγησαν

Τα πελάγη τρικυμιώδη και δέσμια

Πατέρες ανωτέρων ερημιών

Κι αστέρων

Αποδελτίωσαν του λοιπού

Ανωτέρα βία

Στενός ο χώρος

Κάτω απ' το μάτι του Θεού

Δεν χωράει έξω από μια ανάσα

Βρυχάται δραπέτης,

Το λίγο που θέλησε

Καταράστηκαν οφειλή για πολύ

Μικρός σαν σβόλος

Στα δάχτυλα

Κάτω απ' το μάτι του Θεού

Κι ανάσα δεν βγαίνει

Κάτω απ' τα δεσμά του ναού

Ο νους στενεύει και υφαίνει

Παροράματα του κενού

Δυνάμεις του κακού

Κενός ο τόπος έξω

Απ' το μάτι του Θεού, στην αυλή

Του κελιού ο ορίζοντας

Μοναχός ανασαίνει

Ο περαματάρης

Για να γλιτώσουνε τη μάχαιρα του αμνού

Νύχτα επήρε το λαό του και διέσχισαν

Την έρημο βαδίζοντας προς τα υπεσχημένα

Σταθμεύοντας στην κόκκινη θάλασσα

Στα είδωλα, στην πείνα

Στη σκηνή του μαρτυρίου

Για κείνον μόνο η διαδρομή

Δεν είχε πέρας γη

Καμιά επαγγελία, διόλου μέλι, στάλα γάλα

Μόνο τη δέλτο της πέτρας

*Τη λίθινη εγγραφή της εντολής
Είδε στο τέλος του και τον προορισμό*

*Της διάβασης στα χέρια του πατέρα του
Να ανθίζει και από αυτά να πέφτει, να θραύεται
Να σπάει και στα σπαράγματά της*

Να καρποφορεί

Σκιά στο κατώφλι

*Όπως στο κλίτος της βασιλικής
Κάτω απ' τον κεντρικό της πολυέλαιο
Κάτω από τα βήματα των ευσεβών
Κάτω από το μάρμαρο που κλείνει την οπή του
Βρίσκεται ο τάφος του
Μέγα λαβών προνόμιο
Να δέχεται πατημασιές μυρίων προσώπων
Να ταπεινούνται η υψηλότης του
Υπό τα υποδήματα των ταπεινών*

*Έτσι από το κατώφλι του κελιού του
Βγήκε ο μοναχός και άπαξ
Δρασκελίζοντας χωρίς να το γνωρίζει
Τον τάφο του πατέρα του*

*Εξήλθε εις τα αρώματα, στο φως
Αυτού του κόσμου
Από του άλλου, τα μαγνάδια του Άδου
Λευτερωμένος*

Άπαξ διά παντός

Προσευχόμενος πριν από το τέλος

Ο πάγκος ξύλινος με το στρωσίδι

Το κάθισμα, το χαμηλό τραπέζι, ο φεγγίτης

Κι οι τοίχοι γυμνοί

Ανοιχτό μονάχα το βιβλίο

Κι ανάμεσα κυκλοφορούν

Μιας ιερής φαντασίας οι αετοί ως λεία

Τα χέρια κέρβια σχεδόν από την προσευχή

Μακριά οι στρατιώτες άθελά τους παραστέκουν το φως

Της αυγής, τους μαθητές στον ύπνο μέσα

Σοφιλιασμένους και ασφαλείς

Κι ο κήπος όλος αναπνέει αργά σαν να θυμάται

Μιάς άλλης εποχής που επέπρωτο μες στο σκοτάδι

Στιγμής την ταραχή

Στο ξύλο επάνω ήρεμα εσταυρωμένος

Εκπνέει προς ανατολάς και σεισμός ταραίζει

Και χωρίζει το σώμα από τη γη

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Πάρα πολύ ωραία, νομίζω δεν χρειάζεται να πει κανείς κάτι, είστε ένα ζωντανό παράδειγμα ποιητή ο οποίος συνομιλεί με τα κείμενα της *Αγίας Γραφής*, είναι γεμάτο το έργο σας από βιβλικές εικόνες, σύμβολα, γλώσσα. Θα ήθελα να ρωτήσω τώρα τους φοιτητές και τις φοιτήτριες μας, τους μεταπτυχιακούς ενδεχομένως, που έχουν κάνει εργασίες πάνω στους ξένους ποιητές στους οποίους αναφέρθηκε ο προσκεκλημένος μας. Θα ήθελα κάποιος ή κάποια να πάρει τον λόγο;

Κατσούλη, μουσικός/συνθέτρια:

Είμαι μουσικός και συνθέτρια, το λέω γιατί ίσως μπορούμε να συνομιλήσουμε πάνω σε αυτό. Θα ήθελα να ρωτήσω από τις ιδιότητές σας θεωρείτε ότι κάποια υπερτερεί; Θεωρείτε ότι κάποια από αυτές αποτελεί εκτόνωση; Και πώς προστέθηκαν;

Θανάσης Χατζόπουλος:

Δεν θεωρώ ότι υπερτερεί κάποια ιδιότητα, να πω μόνο ότι η ποιητική ιδιότητα προηγήθηκε. Το πρώτο βιβλίο μου, αν αυτό δηλώνει κάτι, εκδόθηκε το 1986 όταν ήμουν 25 ετών. Το γραφείο μου το άνοιξα το 1994, πολύ νέος βέβαια ακόμα και για ψυχαναλυτής. Πάντως τώρα το μεγαλύτερο μέρος της μέρας μου το περνάω στο γραφείο με τους ασθενείς μου, αν επίσης αυτό λέει κάτι για το τι υπερτερεί και τι όχι. Και για να πω επίσης κάτι άλλο, το κείμενο που μοιράστηκα σήμερα μαζί σας με γύρισε σε παλιά μου αναγνώσματα, στα οποία η αλήθεια είναι ότι είχα πολύ καιρό να επανέλθω και χάρηκα πάρα πολύ που γύρισα. Βεβαίως ήξερα ότι θα επιστρέψω μολονότι ήταν πάρα πολλά τα χρόνια που είχα να διαβάσω κάποιους από τους ποιητές αυτούς ή κάποια από τα βιβλία, γιατί είναι συγκεκριμένα τα βιβλία από τα οποία έχω αντλήσει τα παραθέματα του Ουγκαρέτι δηλαδή είναι ένας τόμος με ποιήματα που είναι εξαιρετικά μεταφρασμένα από τον Φοίβο Πιομπίνο, του Μπονφουά και του Κλωντέλ είναι σε δικές μου μεταφράσεις, του Χαίλντερλιν είναι κάποια του Άρη Δικταίου και κάποια είναι της Στέλλας Νικολούδη, η οποία έχει πάρει και το Κρατικό Βραβείο Μετάφρασης για τη μετάφραση αυτή, του Έλιοτ είναι σε μετάφραση του Κλείτου Κύρου, του Ρίλκε είναι από *Το βιβλίο των ωρών*, το πρώτο βιβλίο μοναστικού βίου, ο μεταφραστής είναι ο Δημήτρης Οικονόμου και είχε βγει μια παλιά έκδοση το 1978 από τις εκδόσεις των Φίλων. Απλώς θέλω να πω ότι κατά καιρούς αισθάνομαι ότι στρέφομαι πιο πολύ προς το ένα παρά πιο πολύ προς το άλλο, ενώ τα τελευταία αρκετά χρόνια τον κύριο λόγο τον έχει το γραφείο και η οικογένειά μου.

Βασιλόπουλος, μεταπτυχιακός φοιτητής του Τμήματος (ειδίκευση: Θρησκευτική Λογοτεχνία και Τέχνη):

Θα ήθελα να ρωτήσω το εξής, παίρνοντας αφορμή κατ' αρχάς από την μετάφραση που δώσατε στην έννοια του απρόσιτου, παίρνοντας αφορμή επίσης από την ανάγνωση που έκανε ο Κλωντέλ, όπως αναφέρατε, στους δύο αιώνες που πέρασαν και τελικά κατέληξε στην έλλειψη, παίρνοντας αφορμή και από κάποιους δικούς σας στίχους όπως για παράδειγμα στο ποίημά σας «Ημερομηνίες» που καταλήγετε ότι *ώσπου να γίνει [...] φαρμάκι το φαρμάκι και η ελπίδα να μείνει πάλι ελπίδα*, παίρνοντας επίσης αφορμή

από τον υπότιτλο ενός άλλου ποιήματος που αναφέρεστε στον Παλαμά και στο Καθατήριο του Δάντη και από ένα ακόμα ποίημά σας το «Πατρίς;» που έχετε και το ερωτηματικό σε μια παρένθεση φτάνετε στο τέλος να πείτε ότι αφού έκλεισε το μάτι στους φρουρούς δηλώνοντας τη συμμετοχή του, τελικά καταλήγει η δική σας σκέψη ότι υπάρχει ελπίδα;

Θανάσης Χατζόπουλος:

Κατά πρώτον να πω ότι δεν μεταφράζω μονοσήμαντα το απρόσιτο, το χρησιμοποιώ ως μεταφορά για πολλά πράγματα. Αλίμονό μας αν χάσουμε την ελπίδα, υπάρχει ένα άλλο ποίημα, όπου υπάρχει μια αναφορά στο κουτί της Πανδώρας, δεν θυμάμαι πώς ακριβώς το έχω γραμμένο, αλλά είναι αυτό το άδειο που κανείς μπορεί να ενθέσει εκεί ό,τι μπορεί να αποτελεί τη δική του ελπίδα. Όσο για τον Κλωντέλ είναι δική μου η ερμηνεία, παίρνοντας τους στίχους του, ό,τι κάπως συνοψίζει ο ίδιος μέσα στις δικές του αμφιβολίες. Γιατί ο Κλωντέλ αμφιβάλλει πολύ και είναι ένας ποιητής που ενώ έχει γράψει πολλά «ορθά» (από χριστιανική/καθολική άποψη) ποιήματα εν τούτοις τον βασανίζει πάρα πολύ η αμφιβολία και ξέρουμε καλά ότι τον ταλαιπώρησε στη ζωή του, ήταν κάτι το οποίο την διέτρεξε. Το ποίημα από το οποίο έχω πάρει τα περισσότερα αποσπάσματα είναι ένα μεγάλο ποίημα που χρησιμοποιεί τους στίχους της Διαθήκης, το verset, είναι σαν πεζοί στίχοι, στοιχισμένοι κατά περίοδο ο ένας όμως είναι κάτω από τον άλλον. Προέρχονται από ένα βιβλίο του, πολύ σπουδαίο, λέγεται *Πέντε μεγάλες ωδές*. Εγώ έχω μεταφράσει μόνο την πρώτη από αυτές που λέγεται «Το πνεύμα και το νερό». Αλλά για να γυρίσω στο ερώτημα της ελπίδας, νομίζω ότι μόνο επειδή ελπίζουμε, ζούμε, κάνουμε παιδιά, χαιρόμαστε, λυπόμαστε, είμαστε σε απόγνωση, αλλά είμαστε σε απόγνωση ακριβώς επειδή ελπίζουμε. Αν δεν ελπίζαμε δεν θα είχαμε καμία απόγνωση.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Δυο-τρεις ερωτήσεις ακόμα για να κλείσουμε σιγά σιγά και θα πρέπει να ξανακαλέσουμε τον κύριο Χατζόπουλο γιατί δεν μπορεί να τα λύσουμε όλα τα θέματα σήμερα, μας δίνει ένα έναυσμα.

Ο πατήρ Αθανάσιος Πολύζος, μια σύντομη ερώτηση-τοποθέτηση:

π. Αθανάσιος Πολύζος:

Ωραία επιστρέψαμε στην ποίηση, ψάχνοντας περίπου πριν είκοσι χρόνια, να το πω ποιητικά, αξιοθαύμαστα χαμένος, για το ποια είναι η μεγάλη ποίηση έπεσα σε ένα βιβλίο δικό σας τους στοχασμούς πάνω στην ποίηση λεγόταν *Αναγραμματισμοί στη σιωπή*. Διάβασα, λοιπόν, ένα άρθρο από ένα κεφάλαιο που έλεγε «χιλιάδες χιλιάδων λέξεις» και αισθάνθηκα όταν διάβασα αυτό, ότι το ερώτημα «ποια η μεγάλη ποίηση» συμπυκνώνεται στο δίλημμα με εικόνες ή με λέξεις; Μια εικόνα αξίζει όσο χίλιες λέξεις, η ποίηση όμως γράφεται με λέξεις. Τι συνιστά κατά τη γνώμη σας μεγάλη ποίηση, εικόνες που θα δείξουν το απρόσιτο ή οι λέξεις που θα μιλήσουν γι' αυτό; Με άλλα λόγια αν μεταφράσω το ερώτημα ποιητικά Σικελιανός ή Καβάφης; Ευχαριστώ.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Μεγάλο το δίλημμα που βάλατε στο τέλος, εγώ θα ήθελα να πω λέξεις, διότι υπάρχουν λέξεις που μας πάνε πέρα και πίσω από τις εικόνες, παρ' όλο που καμιά φορά οι λέξεις χρειάζονται τις εικόνες για να γίνει πιο ορατό αυτό που θέλουν να πουν στους ανθρώπους που τις διαβάζουν, αν και οι λέξεις κυρίως πρέπει να γίνουν ακουστές. Δηλαδή για μένα η ακρόαση είναι πριν από την ανάγνωση, πριν από το βλέμμα δηλαδή είναι η φωνή και το αυτί. Ως προς το δίλημμα που μου θέσατε, είναι σημαντικό να σκεφτούμε ότι αυτοί οι δύο έγραφαν παράλληλα, είναι ποιητές της ίδιας εποχής μαζί με τον Καρυωτάκη. Εγώ τους θεωρώ μια τριάδα, το έχω γράψει κάπου, των αρχών του ελληνικού 20^{ου} αιώνα στην οποία εγώ προσωπικά πάντα επιστρέφω. Ο καθένας είναι μια διαφορετική πλευρά του κόσμου και αν έπρεπε θα απαντούσα Σικελιανός και όχι Καβάφης, παρ' όλο που θεωρώ τον Καβάφη έναν πάρα πολύ σπουδαίο ποιητή, αλλά έναν ποιητή ο οποίος δεν φτάνει το Σικελιανικό βάθος, το οποίο εμφανίζεται σε κάποια ποιήματα όπως «Το μέγιστον μάθημα» κ.α. είναι ας πούμε είκοσι ποιήματα, τα οποία αποτελούν για μένα τον κανόνα του Σικελιανού που στις μέρες μας δυστυχώς δεν διαβάζεται τόσο και απαξιώνεται πάρα πολύ εξαιτίας της ρητορείας, δεν ξέρω πού την βρίσκουν μέσα στους στίχους του, γιατί θεωρώ ότι δεν υπάρχει έξω από τη μεγαλοστομία της εν ζωή συμπεριφοράς του. Ενδεχομένως υπάρχει ρητορεία στον τρόπο που ο ίδιος είχε ζήσει τα τελευταία του χρόνια ως ποιητής και έρχεται ως τις μέρες μας όλος αυτός ο απόηχος και η φήμη, γεγονός που μας κάνει ως ανθρώπους του τέλους του 20^{ου} και των αρχών του 21^{ου} αιώνα να τον αφήνουμε στην άκρη. Για μένα ο Σικελιανός είναι ο μέγιστος του 20^{ου} αιώνα.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Μια τελευταία ερώτηση; Η κυρία Γιαννακοπούλου, μεταπτυχιακή μας φοιτήτρια.

Σταματία Γιαννακοπούλου, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος (ειδίκευση: Θρησκευτική Λογοτεχνία και Τέχνη):

Συγχαρητήρια για την πολύ ωραία παρουσίαση που μας κάνατε σήμερα. Θα ήθελα να ρωτήσω από πού εμπνευστήκατε για τον τίτλο της ποιητικής σας συλλογής το *Κελί*, από την ασκητική ζωή ή από το κελί της φυλακής; Η μια ερώτηση είναι αυτή, η δεύτερη ερώτηση αφορά το ποίημα «Providence» που αναφέρεστε στο κενό. Αναφέρεστε στο κενό της αποξένωσης των ανθρώπων από τον Θεό, κάτι που επικρατεί πολύ σήμερα; Σας ευχαριστώ.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Όσον αφορά το *Κελί* δεν μπορώ να διαλέξω ποιο κελί, πάντως είναι ένας μικρός χώρος, περιορισμένος. Είναι αν θέλετε και η μικρότερη μονάδα στέγης, για έναν άνθρωπο. Τώρα το πώς βρίσκεται εκεί, αν είναι σε αναγκαστικό περιορισμό, αν έχει μπει εκεί οικειοθελώς, γιατί υπάρχει κι αυτό μην το ξεχνάμε, δεν είναι μόνο το κελί της φυλακής και το κελί του μοναχού, θέλω να πω ότι υπάρχουν και κελιά εκτός μοναστηριών και δεν αναφέρομαι τόσο στις σκήτες, εννοώ εν κοινωνία κελιά. Από εκεί και πέρα για μένα το *Κελί* ήταν και μια λέξη κλειδί για αυτά τα ποιήματα, τα συγκεκριμένα, γιατί

αφορούσαν και κάτι πολύ δικό μου που είχε να κάνει από την έξοδο από μια περίοδο που την αισθανόμουν πολύ περιοριστική για μένα. Αυτή η περίοδος τοποθετήθηκε στον χωροχρόνο και έτσι μου ταίριαξε πάρα πολύ αυτός ο τίτλος. Άλλωστε, όταν το βιβλίο εκδόθηκε στα γαλλικά και τιμήθηκε με το βραβείο Max Jacob Étranger, στην εισαγωγή του υπάρχει ένα κείμενο του Γάλλου ποιητή Jean-Yves Masson, ο οποίος αναφέρεται εκτεταμένα σε αυτά τα ποιήματα που έχουν να κάνουν με την χριστιανική παράδοση, πράγμα το οποίο στις ελληνικές κριτικές πέρασε λίγο αδιάφορο, σαν να μη θέλανε να το ξέρουν, σαν να μη θέλανε να το διαβάσουν, σαν να μην τους ενδιέφερε να το διαβάσουν, πάντως αποτελεί σχεδόν το μισό του βιβλίου. Το βιβλίο ξεκινάει με ποιήματα που έχουν πιο πολύ ιστορικό περιεχόμενο και χαρακτήρα, δηλαδή αναφέρονται πιο πολύ στην ανθρώπινη ιστορία μετά φεύγουνε σε θέματα που έχουν να κάνουν με την Βίβλο.

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Για το κλείσιμο θα δώσω τον λόγο στον Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής Καθηγητή Χρήστο Καραγιάννη. Εγώ θα ήθελα να σας ευχαριστήσω που μας τιμήσατε με την παρουσία σας στην Θεολογική Σχολή, κύριε Χατζόπουλε, μας ανοίξατε πύλες θεολογίας και ποίησης, μας δώσατε τροφή για σκέψη και βέβαια αυτά τα δύο τεράστια πεδία που λέγονται Θεολογία και Λογοτεχνία δεν μπορούν να συζητηθούν μέσα σε ένα δίωρο. Σας ευχαριστώ, λοιπόν, που αποδεχθήκατε την πρόσκλησή μας και παραβρεθήκατε σήμερα. Να ευχαριστήσω όλες και όλους εσάς που ήσασταν σήμερα εδώ για να ακούσετε τον εκλεκτό μας προσκεκλημένο και δίνω αμέσως τον λόγο στον κοσμήτορά μας.

Χρήστος Καραγιάννης, Αν. Καθηγητής, Κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής:

Κύριε Χατζόπουλε, ευχαριστούμε πάρα πολύ. Ευχαριστούμε γιατί νομίζω ότι η αίσθηση που έχουμε όλοι μας στο κλείσιμο αυτής της πνευματικής συνάντησης είναι μια εσωτερική χαρά. Πέρα από τον προβληματισμό που γεννήθηκε, νομίζω πως όλοι έχουμε αυτήν την εσωτερική ικανοποίηση, καθώς σήμερα είδαμε αυτήν την διαλεκτική σχέση μεταξύ θεολογίας και ποίησης. Εγώ σταχυολογώντας αυτά τα οποία μας καταθέσατε σήμερα, πήρα σαν παράδειγμα την άποψη του Ρίλκε που κατανοεί την εγγύτητα με τον Θεό ως μια σχέση που κάποιος καταλαβαίνει, δρα και ταυτόχρονα σιωπά ή τη στάση που μας αναφέρατε του μεγάλου Χάιλντερλιν που λέει ότι είναι τόσο κοντά αλλά και ταυτόχρονα τόσο απρόσιτος ο Θεός. Ξέρετε την ώρα που άκουγα την ανάλυσή σας κοιτούσα απέναντι και στοχαζόμουν τον εξαιρετικό αυτόν πίνακα του μεγάλου αγιογράφου του Γιώργου Κόρδη τη συνάντηση του Οδυσσέως στον οποίο αναφερθήκατε σε αυτήν την διαλεκτική προσέγγιση. Σκεφτόμουν, λοιπόν, όταν ο Μωυσής ρωτά τον Θεό: «Θα κατέβω κάτω να τους πω ότι σε συνάντησα, ποιος θα τους πω ότι είσαι;», εκείνος απαντά «Εγώ ειμί ο ων», μια εξόχως οντολογική απάντηση η οποία αφήνει τα πάντα στον γνόφο, αλλά δηλώνει την παρουσία. Ξέρετε αυτό ταυτόχρονα, επειδή εγώ είμαι βιβλικός, κάνω Παλαιά Διαθήκη, έρχεται να συνδεθεί άμεσα με τον περίφημο διάλογο (επειδή αναφερθήκατε και στην θεοδικία) του Θεού με τον Ιώβ που μετά τα όσα έχει περάσει του λέει «Γιατί με έχεις υποβάλει σε αυτήν την δοκιμασία; Μου αξίζει αυτή η δοκιμασία;» και του απαντά ο Θεός «Ποιος είσαι

εσύ που ρωτάς; Τι μπορείς εσύ να συλλάβεις από όσα έχω κάνει; Πού ήσουν εσύ όταν εγώ δημιουργούσα τον κόσμο; Πού είσαι εσύ καθημερινά όταν εγώ κυβερνώ και προσφέρω αρμονία στον κόσμο;». Αυτές οι παρατηρήσεις που μας μεταφέρατε σε συνδυασμό με αυτά τα δύο βιβλικά γεγονότα είναι αυτά που ουσιαστικά αποδεικνύουν την φράση που είπατε «να αφήσουμε ένα μέρος για το άγνωστο», είναι λίγο το γνωστό μέσα στο άγνωστο. Γιατί τελικά, όπως πολύ σωστά αναφέρατε, έτσι περιορίζεται το εγώ, και αφού περιορίζεται έτσι το εγώ καταλαβαίνουμε και το πόσο μικροί είμαστε απέναντι σε Εκείνον. Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ.

Θανάσης Χατζόπουλος:

Να ευχαριστήσω κι εγώ για την πρόσκληση ξανά την κυρία Κεφαλέα, τον Κοσμήτορα και όλους εσάς που είσατε εδώ μαζί μας

Κίρκη Κεφαλέα, Καθηγήτρια:

Εις το επανιδείν!